

מחולק
חינם

"והיה לכם לציצית"

קונטרס בענייני התכלת

שנה שמונה עשרה

יו"ל בס"ד לקראת פרשת שלח תשפ"ד

ע"י אגודת "פתיל תכלת"

"והיה לכם לציצית"

קונטרס בענייני התכלת

שנה שמונה עשרה

**יו"ל בס"ד לקראת פרשת שלח תשפ"ד
ע"י אגודת "פתיל תכלת"**

פתיל תכלת ע"ר

info@tekhelet.com

ת.ד. 50257 ירושלים 9150102

טל' 02-5900577 ; פקס 02-9933420

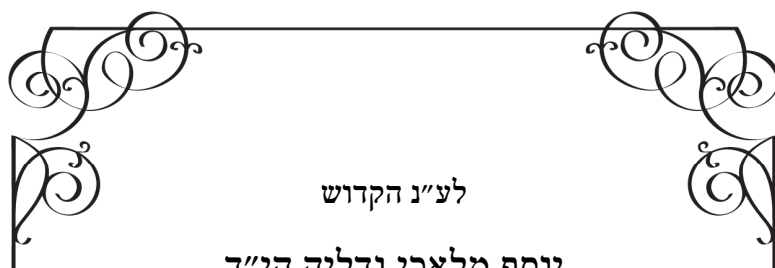
עריכה וסדר: אייל פישלר

הדפסה: שירה חדשה – הפקות דפוס 055-5687298

ירושלים, תשפ"ד

קוראים נכבדים!

הרוצים להשתתף בגליון הבא ולשלוח מאמרים ובירורים בענייני התכלת או תגובות למאמרים שנדפסו בגליון זה, מתבקשים לשלוח תדפיס למערכת "והיה לכם לציצית" ת.ד. 50257 ירושלים 9150102, או: info@tekhelet.com, עד ר"ח אייר תשפ"ה. המערכת תבחר בין המאמרים ותדאג לעריכתם. במידת הצורך נוכל להשתתף בהוצאות.

לע"נ הקדוש

יוסף מלאכי גדליה הי"ד

בן יצחק דוד ודינה לאה יבלחט"א

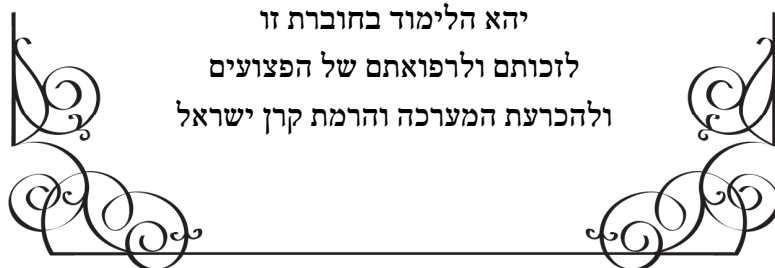
ירא את ה' במצוותיו חפץ מאד
בהקפידו על מצוות ציצית עם תכלת

נהרג על קידוש השם בעת עסקו במסירות נפש
בהצלת חיים וחילוץ פצועים בכפר עזה

מרגלא בפומיה :

"כֹּל אֲשֶׁר תִּמְצָא יָדְךָ לַעֲשׂוֹת בְּכַחַךְ עֲשֵׂה"

יהא הלימוד בחוברת זו
לזכותם ולרפואתם של הפצועים
ולהכרעת המערכה והרמת קרן ישראל

תוכן העניינים

בכמה סוגיות בהלכות שבת הגמרא מזכירה את חילזון התכלת ואת תהליך הפקת הצבע ממנו. בגליון הנוכחי נאספו כמה התייחסויות של מחברים פוריים העוסקים בנושא התכלת לסוגיות אלה, סביב מלאכות צידה ודישה וגדרי מתעסק.

- **חיוב על צידה בחילזון ועל דישה בפציעתו.....ז**
הרב ישראל ראזענבערג
(מתוך קונטרס מראה הרקיע)
- **מלאכות צידה ודישה בשבת בחלזון..... מג**
הרב מאיר הלוי הלמן
(מתוך קונטרס לבוש הארון)
- **הערות מסוגיות הצד חלזון והפוצעו.....נא**
הרב בנימין זאב הלוי הורביץ
(מתוך קונטרס חותם של זהב)
- **טענות כנגד זיהוי הפורפורה: קושיות מדברי הגמ' שבת עה.....נו**
(מתוך קונטרס עיוני הלכה)
- **בעניין פציעת חילזון בשבת ומהות ה'מתעסק' לדעת הרמב"ם.....סג**
הרב אליהו טבגר
(פורסם בקובץ שערי ציון ו)

538 עמ' בכריכה קשה
כולל מפתח עניינים ותמונות בצבע

להזמנות לבתי כנסת ולבתי מדרש
ניתן ליצור קשר עם אגודת "פתיל תכלת" –

בדוא"ל : info@tekhelet.com, או בטלפון : 02-59000577 ; 03-6163897

הרב ישראל ראזענבערג

חיוב על צידה בחילזון ועל דישה בפציעתו (מתוך קונטרס מראה הרקיע, ליקוואוד תשע"ו)

סימן א: צידה בחיה ההולכת לאט

הקדמה

אחת מן הקושיות שמקשים על הטוענים שהחלזון הוא חומט המיורקס היא מהל' צידה בשבת. דהנה איתא במס' שבת (עד.) "ת"ר הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת (ופי' רש"י משום צידה) רבי יהודה אומר חייב שתים שהיה ר' יהודה אומר פציעה בכלל דישה", ומתבאר מהגמ' שהכל מודים שיש איסור צידה בחלזון, ואם החלזון הוא שבלול הנקרא מיורקס לא שייך בו איסור צידה דהא הוא ניצד בשחיה אחת שמותרת.

והנה יסוד השאלה הוא אם יש צידה בשרץ וחיה ההולכת לאט, וכבר דשו בזה רבים ונלך בעקבותיהם.

כתוב בתורה הקדושה (ויקרא יא, כט-לא): "וזה לכם הטמא בשרץ השרץ על הארץ החלד והעכבר והצב למינהו. והאנקה והכח והלטאה והחמט והתנשמת. אלה הטמאים לכם בכל השרץ וגו'".

ותנן (שבת קז.) "שמנה שרצים האמורים בתורה – הצדן והחובל בהן חייב, ושאר שקצים ורמשים – החובל בהן פטור והצדן לצורך חייב", וכתב רש"י "שמנה שרצים – החולד והעכבר וגו'. ושאר שרצים ורמשים – כגון תולעת ונחשים ועקרבים". ולמדנו מהמשנה שיש חיוב צידה בחומט הכתוב בקרא, ויש לבדוק בדברי הראשונים מהו חומט הכתוב בקרא ועל ידי זה לכאורה יקל עלינו לפתור השאלה הנ"ל.

צידה בחומט

(א) רש"י על פסוק הנ"ל ביאר מילת חמט "לימצ"א, (ב) וכן בחזקוני כתב "לימצ"ו, (ג) וכן כתב הסמ"ג (עשין סי' רמ"ד-רמ"ו) "חומט לימצ"א, (ד) וגם הראב"ד (תשובות ופסקים סי' רז) כתב "חומט הנקרא לימצ"א, (ה) והרד"ק (ספר השרשים ערך חמט) כתב "והחמט והתנשמת שרץ ממני השרצים ופירשו בו שהוא שקורין בלע"ז לימס"א ויש מי שפירש וכו"'.¹

ורש"י (חגיגה יא.) ביאר לנו בדיוק מהו לימצ"א, וזו לשונו: "חומט – אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצ"א, הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל". וסגי בזה לקבוע שהוא מה שקורין snail, וכן הוא בשפת צרפת ישן. נמצא מבואר מכל אלו הראשונים שגם שרץ זה ההולך לאט יש בו איסור גמור של צידה.

צידה בתולעת

עתה נביא עוד מקור לשאלה זו. (א) לעיל הבאנו שכתב רש"י על שאר שרצים שחייב בהם משום צידה – כגון "תולעת", וכלשון זה כתבו גם (ב) הנמוקי יוסף (שם, ג) ספר הנר (שם, ד) ורבינו ירוחם (ני"ב ח"י). ומתבאר מכולם שיש צידה בתולעת, ופשוט שתולעת ניצודה בקל ואינה יכולה לברוח ממני שבא לצודה, ופשוט שניצודה בחד שיחיא.

ועל דרך זה מתבאר מעור ראשונים על הגמ' הנ"ל מס' שבת (עה.) דמבואר שם שיש איסור צידה בחלזון לכו"ע, ונעתיק הנוגע לעניננו בבירור מהו חלזון, רש"י (סנהדרין צא.) כתב שהוא תולעת, (ה) וכן איתא בר"ש (תו"כ מצורע ה פ"א הל' יד, ו) ראב"ד (שם, ז) ראב"ה (ח"א שבת סימן קצד).²

¹ והנה נמצא בראשונים פירוש אחר לתיבת חומט, ומכל מקום אין זה נוגע לנידונו דלא פליגי על רש"י ודעימיה משום שאין בו צידה, מלבד התוס' הרי"ד שנביא לקמן.

² ובאמת ב' דברים אלו – חומט ותולעת – אחד הוא, כי חומט הוא תולעת רק שיש לו נרתיק; אך אין זה נוגע לעניננו.

צידה בכינים ופרעושים

ומצינו עוד מקור לשאלתנו, דאיתא בגמ' (שבת יב.): "דתניא אמר ר"א ההורג כינה בשבת כאילו הורג גמל", וחכמים חולקין משום שאינה פרה ורבה כדאי' בגמ' (קז:). עוד איתא בגמ' (שם): "ותניא הצד פרעוש בשבת ר"א מחייב ור' יהושע פוטר וכו' אלא דמר סבר דבר שאין במינו ניצוד חייב ומר סבר פטר".

והנה בשאלה מהו כינה ומהו פרעוש א-ב) כתבו התוס' (יב.): "פירש הרב יוסף מאורלייני"ש דכינה היינו שחורה הקופצת וכו' אבל פרעוש היא כינה הרוחשת וכו' ואין נראה לר"ת וכו' לכך נראה לר"ת דשחורה הקופצת היא פרעוש וכו' וכינה הרוחשת וכו'".

ג) וזו לשון הרא"ש (סי' כט): "וה"ר יוסף מאורלייני"ש היה אומר דכינה הוא השחור הקופץ ופרעוש הוא הלבן וכו' ואינו נראה לר"ת וכו' ודרך הלבן להתגדל בראש ולא השחור וכו' וזהו הלבנים שיוצאים מבגדים ישנים וכן עמא דבר כר"ת".

ודברים אלו חזרו ונשנו בשאר ראשונים (ד) ריטב"א (ה) נמו"י (ו) המיוחס להריטב"א (ז) מאירי (ח) ספר התרומה (ריז-ריח) ט) רבינו ירוחם (ני"ב ח"י) [וז"ל: "כנים ופרעושים הסכימו רוב הפוסקים שהכנים הם הלבנים והן מזיעת אדם והפרעושים הם השחורים המקפצים], וכן הוא בעוד הרבה ראשונים. והנה כל הראשונים מודים שכינים אינם ניצודין ועומדים, דאם לא כן פשוט שלא היה ר"א מחייב הצדם, ולכאורה צ"ע הא מטו ליה בחד שיחיא, ומוכרח שאין בזה פטור של ניצוד ועומד וזה עולה בקנה אחד עם כל הנ"ל לענין חומט ותולעים.

הקושי בכל זה**תוס' רי"ד**

אך עדיין יש מקום עיון בכ"ז, ונתחיל בדברי התוס' רי"ד (חגיגה יא.) שחולק על ביאורו של רש"י הנ"ל במילה חומט, דכתב שם על דברי הגמ' "שכן חומט תחלת בריאתו בכעדשה" בזו הלשון: "פירוש המורה חומט אומר אני שהוא שקץ שקורין לימצא הגדל בקליפה ההולכת ומתעגלת וכו', ולפי פירושו זהו מה שקורין בלע"ז קוצבובול"ו והיאך יתכן שזהו חומט האמור בשמונה שרצים וכו',

ובשבת תנן בפרק שמונה שרצים שמונה שרצים האמורין בתורה הצדן והחובל בהן חייב, ואם זהו החומט מאי צידה שייכא ביה שהוא ניצוד ועומד ואינו יכול לזוז כי אם מעט ביותר וכו' לפיכך נראה לי שחומט אחר הוא ואין זה שבלול", ומפורש שכיון שאינו זז כל כך אין בו איסור צידה.

אלא שצ"ע אם נוכל לומר שהתוס' רי"ד חולק על שאר ראשונים הנ"ל, שלא מצינו שחולק עליהם בסוגיא דכינים ופרעושים. ובספר הלכות שבת בשבת (ח"ג פ"ג הע' 2) כתב: "ושגם בתוס' רי"ד לא כתב כן רק לגבי שבלול דאין יכול לזוז ולא ניכרת הליכתו כלל", וכוונתו למש"כ "שאינו יכול לזוז כי אם מעט ביותר". עוד נראה דלדינא ודאי יש לנקוט שלא כתוס' רי"ד, לא מבעי בכינים וכד' שיתכן שגם התוס' רי"ד מודה שאסור, אלא אפילו בשבלול נראה שיש בו איסור צידה מדאורייתא, דהא הרבה ראשונים נקטו כשיטת רש"י שחומט שנזכר בשמונה שרצים הוא שבלול כמו שהובא בתחילת דברינו, ולהתוס' רי"ד לא מצינו חבר בראשונים.

תהלה לדוד

עוד צ"ע מדברי התהלה לדוד (סי' שטז אות יא) שכתב: "ומדברי הרא"ש ז"ל והטור משמע דלבנה על בגדיו אף מבחוץ אין בו משום צידה. אף דגם פרעוש אין במינו ניצוד ואעפ"כ פטור אבל אסור לצודו, אפשר דלבנה דמי לחיגר או חולה דהוי אינו מחוסר צידה וכו'". הרי מפורש בדבריו שלא כנ"ל, דמשום זה גופא דשייך לתופסו בקל אין בו איסור צידה. אך דבריו תמוהים מאד, שכל הראשונים לא הוכיחו דליכא צידה בכינים משום שניצוד ועומד, ובכללם הרא"ש עצמו, וכמה ראשונים כתבו שגם חייב עליו משום צידה.

ועיין ברמב"ן (יב). שכתב שאין איסור צידה בכינים, והעתיקו דבריו הרשב"א המאירי והר"ן, ומשמע שם שהטעם בזה הוא משום שאינן פריין ורביין. ובשיטה להר"ן (קז:) כתב שאין בהם איסור צידה משום שאין לגזור בהם אטו הריגה, עכ"פ מבואר בהדיא בדבריהם שהיתר צידת כינים אינו מהטעם שכתב התהלה לדוד.

הגהות ראמ"ה

ועל הא דאיתא בגמ' (קז:) "והרי פרעוש דפרה ורבה", כתב בהג' רא"מ הורוויץ: "לס"ד דגמרא דדמינן צידה להריגה ע"כ הא דנקט הכא כנה והכא פרעוש היינו משום דכנה ניצודת ועומדת היא, וראיה מזה לפי' ר"ת לעיל י"ב".

וכוונתו דבגמ' הובא הברייתא "ר"א אומר ההורג כינה בשבת כהורג גמל בשבת" ועל זה מיייתנן הא דתניא "הצד פרעוש בשבת ר"א מחייב וכו'" וסבירא לה להגמ' (שם) שצידה והריגה דינן שוין, שבשתייהן תלוי רק באם פרה ורבה שאז מחויב לכולי עלמא ובאינה פרה ורבה נחלקו ר"א ור"י. ואם כן קשה למה נקטה ברייתא אחת כינים וברייתא אחרת פרעוש כיון דפרעוש וכינים שוים הם. לכן חידש הגרא"מ דכנה ניצודת ועומדת כדברי התהלה לדוד הנ"ל ומשום הכי לא שייך לומר בה איסור צידה, מה שאין כן פרעוש. וסיים שמזה ראייה לר"ת דפרעוש הוא השחור וכינה היא הלבנה, שהשחור קופץ משא"כ הלבן שרוחשת ומסתבר דנחשבת ניצודת ועומדת [כן נראה בכוונת דבריו וילע"ע].

אכן דבריו תמוהים, דמפורש בתוס' (שם) שגם בכינים מחייב ר"א משום צידה ומה דנקטה ברייתא פרעוש הוא לרבותא דר"י, עיי"ש. ומה שכתב שמזה ראייה לפירוש ר"ת גם כן תמוה, דממה שלא הוכיח שום ראשון מזה דלר"א הצד פרעוש חייב שע"כ אין כוונתו לזה שהוא לבן, מוכח בהדיא דס"ל שלא נחשב ניצוד ועומד וכו"ל, ומר"ת גופא מוכח דלא סבירא ליה כראמ"ה.

שחיה אחת

ויש שדימו לכאן השיעור של חד שחיה. אמנם נראה שאינו שייך כלל לענינו, דגדר זה נאמר בדבר שכבר ניצוד ומונח במקום מוקף מחיצות, והנידון הוא בשיעור המחיצות שיהא נחשב שכבר ניצוד ואינו עושה צידה חדשה במה שתופס החיה. אבל אין שום ראייה מזה לדבר שהוא במקום הרים גבוהים וביערות הגדולים והולך חפשי לעצמו ומעולם לא צדוהו ובאים עתה לצודו, ולכאורה הוא פשוט.

חיגר זקן חולה וקטן

ויש לנו להתבונן אם מצינו בדברי חז"ל שנתנו שיעור לצידה לדבר שהוא חפשי לעצמו בחוץ, ומזה אולי נוכל לידע אם נכנס חומט וכד' בכלל. ומה שעלה במצודתי כעת הוא הגמ' (קו:): "ת"ר הצד צבי סומא וישן חייב חיגר וזקן וחולה פטור וכו' הני עבידי לרבווי הני לא עבידי לרבווי. והתניא חולה חייב. אמר רב ששת לא קשיא הא בחולה מחמת אישתא הא בחולה מחמת אובצנא", ופירש רש"י: "סומא וישן עבידי לרבווי – לישמט כשמרגישין יד אדם. אובצנא – עייפות שאינו יכול לזוז ממקומו נצוד ועומד הוא"³. ועיין בפמ"ג (סי' שטז מ"ז סק"ב) שחיגר יכול להלוך קצת, אך יותר מקצת אינו יכול.

וכן נראה בכוונת הגמ' שזקן פירושו במלוא המובן, ועל דרך דברי חז"ל "זקנה קופצת עליו" והיינו שכבר אין גופו בריא והוא חולה כל גופו ובכל פסיעה ופסיעה ניכרת זקנתו כדרך כל הארץ, וכמו שביאר בהרחבה החכם מכל אדם בספר קהלת, ובכגון זה כוונת הגמ' דומיא לחיגר ואובצנא. ולא כגון מי שברכת ה' עליו ואף שהוא בן מאה ועשרים שנה לא נס ליחו והוא בגבורתו כבן עשרים, שאיש כזה אינו נחשב זקן. שוב ראיתי בט"ז (ס"ק ב) שכתב: "בגמ' מחלקים בחולה אם מחמת חמימות עייפות שהוא יגע ואינו יכול לזוז ממקומו וכו' ואם מחמת חמימות הוא חולה וכו', והטור ושו"ע לא זכרו כיון שהשוהו לזקן משמע דגם החולה אינו יכול להשמט כמו זקן והיינו מחמת יגיעתו".

והרמב"ם כתב דאיכא צידה גם בצבי קטן, ומקורו הטהור מהירושלמי, ועיין במ"ב (ס"ק ח) שהביא מהמאירי שביאר "וקטן מקרי קודם שיכול לרוץ כל כך", והנה אין דרך הצבי לילך אלא בריצה, ואם הוא קטן שאינו יכול לרוץ כל כך על כרחך הוא בכלל שאינו יכול לילך כל כך, וחסר בעצם היכולת לילך וממילא אין בו איסור צידה. [וידוע שאחר זמן קצר כבר יכול לרוץ].

נמצא שכוונת חז"ל בכל אלו שיש בהם רק חסרון ונפגם עצם ההליכה, ולא שהחסרון הוא שאינו יכול לילך מהר רק לאט לאט.

³ וכן כתבו בפסקי הרי"ד וריא"ז ונמוק"י.

צד חגבים בשעת השרב

עוד שם: "תניא אידך הצד חגבים בשעת הטל פטור בשעת השרב חייב וכו' אלעזר בן מהבאי אומר אפי' בשעת השרב אם היו מקלחות ובאות פטור", ופירש רש"י: "חגבים בשעת הטל – עיניהם מתעוורות והרי הן ניצודין ועומדין. מקלחות – הרבה ביחד שהן מזומנות ליקח". ובשיטה להר"ן כתב: "אם היה מקלחות ובאות פי' באות הרבה ביחד שהן יותר מזומנות לצוד"⁴.

ובר"ח איתא: "בשעת הטל אין יכולות לפרוח שאין בהן כח ואין צריכה צידה אלא ניטלת ביד ובשעת השרב אם מקלחות ובאות כמים הנשפכין או כדבר שהן באות כמו נופלות למקום אחד ואין בהן כח לילך לכאן ולכאן פטור עליהן וכו'". ועיין בפירוש קדמון ממצרים (רמב"ם מהד' פרנקל פ"י הל' כד) שכתב: "והוא שיהיו מקלחות ובאות כלומר שיבואו כאחת ויפלו אלו על אלו והן נוחין ליצוד ולקחתם אינה נקראת צידה"⁵.

והנה לדברי הר"ח בפירוש קדמון ודאי אין ראייה לנידון דידן, שהרי הם ניצודין ועומדים משום שאינם יכולים לזוז כלל מצ"ע או מצד שאין בהם כח או מצד שהם תחת הרבה חגבים. ונראה שגם ברש"י הפירוש הוא על דרך זה שאדם המושיט ידו לתוך מקלחת של חגבים הרי אותן החגבים אינן יכולין להישמט לשום מקום כי הם מוקפים מכל צד בהרבה חגבים ואין להם חירות ובחירה כלל לזוז לשום מקום⁶.

ביאור למה יהא איסור צידה בחיות ההולכות לאט

ועתה נבוא לבאר הטעם שיש צידה בדברים ההולכים לאט כמו שמבואר בכל הראשונים הנ"ל, והנה הגם שיש סברא לומר שאין שייך בהם צידה שהלא אין צריך שום תחבולות לצודם ונתפסים ביד בקל, ובאמת משמע קצת שיש מקור

⁴ עי' ברבינו יהונתן, ויש שם ט"ס, ונראה שמקור דברי החידושים המיוחסים להר"ן הוא מרבינו יהונתן שדרכו להביאו.

⁵ מספר שלמי ניסן.

⁶ והחגבים שהם בסוף הקילוח מבחוץ מסתבר שיש בהם צידה [ואולי מצד טבעם דרכם להישאר ביחד עם שאר החגבים ואינם יכולים להפרד מהם, וצ"ע].

ליסוד זה כהנ"ל מהתהלה לדוד וראמ"ה, ועכ"פ מוכרח שאין זה דברי הבל. אכן יש הרבה מלאכות שבמושכל ראשון היינו מגדירים אותן באופן אחד, וכשמעמיקים בסוגיא רואים שרוב הפוסקים והראשונים לא הבינו כן, וכבר נתבאר מכל ראשונים הנ"ל שלא נקטו כסברא הנ"ל, ולכן נשתדל לבאר הדברים, ובאמת אין שום דוחק וקושי בזה ואף על פי כן נאריך מעט ליתר שאת. ונקדים מחלוקת הראשונים ביסוד גדר איסור צידה בעזה"ת.

מחלוקת ביסוד איסור צידה אם הוא שליטת האדם על בע"ח או שלילת חרותו

זו לשון רבינו חננאל (שבת קו:): "כי קתני בשבת הצד צפור לבית פטור בצפור דרור ואפי' כד מיחבשה לא חשבה נפשה בצידה לפי שאינה מקבלת מרות, אבל צפור אחרת דלא רגילה בבית מאלתר שיסגור עליה בית מקורה מקבלת מרות וכצודה דמיא וחייב עליה בשבת", ולכאורה זוהי כוונתו במס' ביצה (כד.): "כי הביברין לר' יהודה כיער חשובין" ולכן פטור לר' יהודה הצד לביבר, היינו שכל זמן שמחשיב עצמו כבן חורין אין בו צידה.

וזו לשון רבינו פרחיה (שבת קו:): בהא שפטור השני כשישב אצל הדלת: "שהרי מורא הראשון נכנס בלב הצבי ואלו לא ישב זה השני לא היה הצבי יוצא", ובפשוטו כוונתו כר"ח שיסוד איסור צידה הוא במה שמשתלט על בעל החיים, ולכן אף אם יכול לברוח נחשב כניצוד.

ועל דרך זה כתב המאמר מרדכי (סי' שטז א"ב): "ומכל מקום טעמא דר' יהודה [דצבי לגינה פטור] לא איתפרשא לן בדברי המפרשים, ולבי אומר לי שטעמו משום דכל שאינו מקורה הוי כעין שדה ולא מחזי כצידה כיון שהצבי עומד תחת אויר הרקיע מה שאין כן בבית"⁷.

וכן כתב הרמ"ז (פיהמ"ש קול רמ"ז שבת פ"י מ"ו): "משום דעיקר איסור הצידה הוא כאשר הבעל חי נכנע בלבבו ומתחשב בדמיונו שכבר הוא ניצוד"⁸.

מכל הנ"ל עולה דיסוד איסור צידה הוא להשתלט על בעל החיים.

⁷ מספר להבין שמועות.

⁸ שם.

אמנם רש"י והר"ן על הגמ' שצפור דרור אינו מקבל מרות פירשו שהכוונה שמשמט מהאדם.

וכתב בחידושי מהר"ם קזיס (שבת ב.): "שכל המלאכות האסורות בשבת הן מלאכות חשובות וכו' כי כולן עושות רושם בדבר שעושים בו המלאכה והוא משתנה ממה שהיה קודם לכן, וכו' וגם הצד צבי אע"פ שאין הצידה עושה רושם ניכר בגופו מכל מקום אנו אומרים מסברא שהיא מלאכה, כיון שמתחילה היה ברשות עצמו ועתה הוא ניצוד ועומד ביד בני אדם וזה חשוב שינוי בגופו וכו'".

וזו לשון החזון איש (סי' נ סוף סק"ג) "דשם צידה הוא ההבאה אותו מצומצם ולשלול ממנו את החפץ לטיול למקום שירצה".

והעולה מדבריהם שיסוד איסור צידה הוא לשלול חירות מבעל החיים, והארכתי עוד בזה במקום אחר וכאן אין להאריך יותר בזה⁹.

והנה לשיטת ר"ח ודעימיה פשוט מאד למה יש צידה בבעלי חיים ההולכים לאט דהא עד עכשיו היו בחירות עצמן בלא שום שליט עליהם ומעתה שולט

⁹ זו לשון האגלי טל או"ח (סי' קפט, ובחדשים קפח): "ונראה לי דהיינו טעמא דדבר שאין במינו ניצוד פטור, דשניא מלאכת צידה משאר מלאכות שיש בהן שינוי בדבר הנעשה בו המלאכה, ואפילו הוצאה מרשות לרשות נשתנה במה שהוא ברשות אחר, אבל צידה אין שום שינוי בגוף החיה רק אצל האדם שנעשה ברשותו. ועל כן דבר שבמינו ניצוד לצורך גופו **חשיב ברשות שיש לו דבר מה**, אבל דבר שאין במינו ניצוד שאין בהם תועלת כלל **אין לו כלום אף לאחר שניצוד** כגון זבובים שאין בהם צורך". ודבריו אתי שפיר לפי הר"ח שיסוד איסור צידה הוא במה שמשתלט על בעל החיים, ולכן צריך שיתוסף חשיבות דבר ברשותו ושמשתלט על בעל החיים, אבל היכא שאין כוונתו לגופו הרי אין איש זה משתלט על בעל החיים ולכן אף איסור ליכא שאין זו מלאכת צידה כלל.

וזו לשון מרכבת המשנה (פ"י הל' יז): "ובפרט במלאכת צידה שאינה פעולה מורגשת בידים דומיא דחרישה וזריעה אך **בהרהורא דלבא תליא מלתא**, והרי שנעל הבית ולא ידע שיש צבי בתוכו חשיב מתעסק דומיא דכסבור שהוא תלוש ונמצא מחובר, הכי נמי הצד נחש ואין כוונתו **שיהיה כבוש תחת ידו** אלא כדי שלא יזיק חשוב מתעסק ולא מיקרי מלאכת מחשבת", ונראה שכוונתו כנ"ל באבני נזר.

עליהם האדם¹⁰. וכן יש לומר לשיטת רש"י ודעימיה שיסוד איסור צידה הוא איסור שלילת החירות והרי שלל החירות מהם.

סיכום הסימן

העולה מסימן זה הוא שהסכמת הראשונים היא שאפילו בדברים ההולכים לאט יש איסור צידה, חוץ מבשבלול שכתב התוס' רי"ד שאין בו צידה כי "אינו זו כי אם מעט ביותר", ואף בזה חולקין עליו שאר הראשונים וסבירא להו שגם בשבלול יש איסור צידה מדאורייתא, ובודאי שיש לנקוט כן לדינא. ולענין נדוננו שהוא חומט המיורקס הרי כיון שרובם של גדולי הראשונים נקט שיש איסור צידה בשבלול ובתולעים, אי אפשר להקשות מהא דאמרי' בגמ' שבת שיש איסור צידה בחלזון. אך באמת בשבלול המיורקס גם התוס' רי"ד יודה שיש בו איסור צידה כמו שנבאר בסימן הבא בעזה"ת.

¹⁰ וכדי להמחיש מושג ההשתלטות על חומט יש להביא מה שאמר לי הרב אליהו טבגר שליט"א בענין חומט המיורקס שחכמי אומות העולם בזמן הזה ניסו להפרותם במקום נצוד כדי שלא ייכרת זכרם מתוך ריבוי צידה בהם, ולא הצליחו. ודרכם בחירותם לעשות כוורת ורק בזה הצליחו. ואמרת דאולי הטעם הוא ע"פ דברי הרמב"ן בפר' תצוה שכתב שהמור דרור בא מחיה שמוציא ליחה רק בחירותו ולא כשנצוד, ורואין מזה שיש טבע בבעלי חיים שלא לעשות פעולתם כשניצודו, ואח"כ שמעתי שכן הוא הדרך של הרבה בעלי חיות. וכדאי להעתיק דברי המאירי (ביצה כד.) בביאור ביברין של חיות ועופות: "הם קרפיפות מוקפים מארבע רוחותיהם ותוכם נטיות של עצי יערות ומכניסין לתוכן חיות הבר כגון צבי ויחמור והדומים להם ועופות גדולים **המקבלים מרות ותרבות** ופרות ורבות לשם ומגדלת את בניהם". עוד כתב שם בענין צידת דגים ביומן: "ואפילו השחו אותן חיים במכמורות בתוך המים אינן בערך אותן הנצודין ביומן כלל וכו' וכן חיות ועופות אחר שניצודו הם מתנונים והולכים".

סימן ב: פורס מצודה בשבת

נתבאר בסימן הקודם שרוב הראשונים סבירא להו שיש צידה בשבילול ורק בתוס' רי"ד כתב שאין בו איסור צידה כי אינו זו כי אם מעט ביותר, והשתא נבאר בעזה"ת שגם התוס' רי"ד מודה שיש איסור צידה בשבילול הנקרא מיורקס.

א. הסוגיא בשבת יז: ודברי הראשונים

"ב"ש אומרים אין פורסין מצודות חיה ועופות ודגים אלא כדי שיצודו מבעוד יום וב"ה מתירין" (שבת יז:). וכתבו התוס' (ד"ה אין פורסין): "אע"ג דבשבת נמי אם פירש מצודה אינו חייב חטאת **שאינו יודע אם יצוד אם לאו** מ"מ גזרו לפרוש מצודה דפעמים אתי לידי חיוב חטאת כגון שבשעת פריסתו ילכוד, דהכי קתני בתוספתא (פי"ג ה"ה) הפורש מצודה לבהמה או לעוף אם נכנסו לתוכה חייב".

עוד כתבו (ד"ה אלא כדי שיצודו), וזו לשונם: "ואם תאמר מנא ידע מתי יבא החיה, ויש לומר דבירושלמי מוקי לה בפורש בחורשין דמצוין שם חיותא ומיירי בענין זה שלא יוכל ללכוד במצודה אלא א' או ב' וכו'".

ועל דבריהם הראשונים כתב בשיטה להר"ן: "ולי אין צריך לכך, דב"ש היינו טעמייהו שמי שיראה **שהוא גורם** שתעשה מלאכה בשבת לא יהא סבור שמחמת שאינו אלא גורם הוא שמותר אלא מחמת שהמלאכה עצמה מותרת, **הילכך אי שרינן פריסות מצודה שהיא גרימת צדה** יהיו סבורים דצידה עצמה שריא".

וזו לשון הרשב"א (ד"ה מתני' אין פורסין מצודות חיה ועוף): "פירוש אף על פי **שאינו צד בידים** אפילו הכי גזרו, דדילמא אתי ביה לידי חיוב חטאת דפעמים שבשעת פרישתו ילכוד חיה או עוף וחייב כדתניא בתוספתא (פי"ג ה"ה) הפורש מצודה לבהמה או עוף אם נכנסו לתוכה חייב. כך כתבו בתוס'".

ועוד כתב (ד"ה בכדי שיצודו): "ואם תאמר והיאך ידע מתי תבא החיה או העוף, ויש לומר דפורש במקום גדודי חיות **דמסתמא יכנסו שם לזמן מועט**, והכי איתא בירושלמי בפרקין ה"ז דמוקי לה בפורש בחורשין".

וזו לשון תוס' הרא"ש (ד"ה מתני' אין פורסין מצודות חיה ועוף): "אע"ג דאי עביד לה בשבת לא מחייב חטאת **דאינו צד בידים**, אפילו הכי אסרו לפרוס

מצודה, לפי שלפעמים יבוא לידי איסור דאוריתא שבשעת פרישה ילכוד חיה או עוף דהכי קתני בתוספתא הפורס מצודה לבהמה או לעוף אם נכנסו לתוכה חייב".

עוד כתב (ד"ה אלא בכדי שיצודו): "וא"ת וכי יודע מתי תכנס בו החיה ואם פורש המצודה על גבה כבר היא ניצודת ועומדת, י"ל במקום שחיה ועוף מצויים **ידוע הוא קמן שראוי לצוד** וכדמוקי לה בירושלמי בפורס בחורשין".

וזו לשון המאירי (שם): "אלא שיש כאן עוד מקום עיון והרי אפי' פירס בשבת אין כאן חיוב חטאת **הואיל ומאליהם הם באות** וכו', יראה שמאחר שאפשר שלא תוחל המלאכה מבערב שבת כלל ותעשה כלה בשבת כגון שלא תכנס עד השבת – גוזרים בה"¹¹ [וצ"ע בכוונת סוף דבריו דהא לא נעשה המעשה מיד ולא מחייב חטאת בשבת ואולי כוונתו כהשיטה להר"ן שאעפ"כ גזרו שלא יחלק הרואה בזה עי"ש].

הנה תוס' הקשו שאינו חייב חטאת בשבת כשניצוד ממילא אח"כ, ואם כן למה גזרו לפרוש מצודה בערב שבת, וצ"ע דמיד אח"כ על דברי המשנה "אלא כדי שיצודו מבעוד יום" הקשו מנא ידע שיהא ניצוד מערב שבת והביאו מהירושלמי שהמשנה מיירי בחורשין דהיינו ביער במקום שמצויין שם חיות, שממילא ידוע שיהא ניצוד בערב שבת, ולשון הרשב"א הוא "דמסתמא יכנסו שם לזמן מועט". ולפי זה צ"ע למה הקשו התוס' שלא יהא חייב בשבת – הא ידוע לנו שבאופן זה במקום זה יהא ניצוד, ומשמע דסבירא להו להתוס' שאף אם ודאי יהא ניצוד אינו חייב משום צידה כל שלא ניצוד ממש בשעת מעשה. וכמדומה שראיה זו הביאה הבית אפרים (או"ח סי' כ) ואולי גם בחמדת ישראל, וכן הוא בשו"ת מהרי"ם פאדווא (סי' נב).

אך לפי זה קשה לשון התוס' שאינו יודע אם יצוד או לאו, דהא ידוע שוודאי יהא ניצוד. אך באמת יש לומר שאין זה ודאי ממש אלא שכן הוא הדרך ומסתמא

¹¹ זו לשון המאירי (ביצה כג: סוד"ה יש): "ויש מפרשים הטעם באיסור צידה [ביו"ט] מפני שאין הדבר ברור לו שתעלה מצודתו מלאה ולא התירו ביו"ט לעשות מלאכה על הספק. והרי מכל מקום טעם זה אינו מספיק לחיה ועוף הנצודין בפרט שהוא מתכוין להם לבד".

יהא כן, ודי בזה להיתר פריסת מצודה מערב שבת שאסורה רק גזירה שמא יצוד בוודאי בשבת, וכן משמע מהמאירי (שם) שכתב בזו הלשון: "מיהא צריך לחקור לדעת בית שמאי מה תועלת בפריסה מבעוד יום ושמא לא יבואו עד השבת, ופירשוה במקום שהצידה מצויה שאין הדבר מצוי שלא יכנס בקרוב. וכן יש מפרשים מאחר שיש כאן שני ספקות לקולא, והם שמא יבואו לשעתן ואם תמצא לומר באיחורן שמא יתאחרו למוצ"ש – הקלו בה". ומפורש שרק אין מצוי שלא יהא ניצוד ולא שהוא ודאי. ועיקר כוונת תוס' הוא דדוקא בדבר שמוכרח להיות אח"כ שייך לאסור דומיא לאפייה ובישול, מה שאין כן בדבר שאינו מוכרח וגם אינו מעשה בידיו לא שייך ליחס המלאכה למעשיו.

שוב ראיתי שכדברים אלה ממש כתב בספר דברי מרדכי (או"ח סי' כב אות ו) בהשגתו על שו"ת מהרי"ם פאדווא הנ"ל, וזו לשונו: "תמהני דטפי הוה ליה להקשות איך כתבו התוס' שאינו יודע אם יצוד אם לאו הא קאמרי אח"כ דהמשנה איירי בחורשין דבודאי יצוד. אלא ודאי דגם בחורשין אין בהחלט שבודאי יהיה ניצוד ואעפ"כ שפיר כתבו התוס' לפרש הא דקתני מנא ידע מתי יבא החיה, והיינו כמ"ש בתפארת ישראל וז"ל ואף דזה א"א לשער דתלוי במקרה ולא בזמן י"ל דמיירי דפורשה ביער דמטי שם חיות אז אפשר לשער הזמן כשיתרחק מהמצודה כשיעור שלא תראהו החי' עכ"ל, והיינו כיון שמצויים אפשר לתת זמן לשיעור שיתכן שהיה ניצוד אבל מ"מ אין בהחלט שיהיה ניצוד בודאי וזה ברור בכוונת התוס'".

ב. דברי המג"א והפוסקים בסי' רנב

וזו לשון המג"א (סי' רנב ס"ק כ): "מיהו ממה שכתבתי סי' שט"ז גבי מצודה בשם התוספות משמע דחייב חטאת בדבר דאתי ממילא, וכ"פ התוס' במנחות דף נ"ו דומיא דמדביק פת בתנור ונאפה". ובסי' שטז (ס"ק ט) כתב: "הפורש מצודה ובשעת פרישתו נכנס חיה לתוכה חייב, אבל אם נכנס אח"כ לתוכה פטור אבל אסור שאינו יודע אם יצוד אם לאו", ופירש המחצית השקל (סי' רנב) שכוונת המג"א (שם) להוכיח ממה שחייב בנכנסה חיה לתוכה שגם בלא מעשה חייב, דהא אף בשעת פרישה מידי דממילא הוא, וכן מפורש בביה"ל שם. אך בתהלה

לדוד (סי' שטז סק"ד, ועיי"ש למה חולק על המחזה"ש) פירש דברי המג"א כמשמעות דברי התוס' שאם בוודאי יבוא לאחר זמן חייב אף שאין זה בידו. ועיין בא"ר (ס"ק יח) וחסד משה (סוף ס"ק יא) שכתבו גם כן כהמג"א דמבואר מתוס' בדבר דממילא חייב, ועיין בדגול מרבבה שהסכים לדברי הא"ר.

אכן זו לשון הנתניב חיים (על המג"א סי' רנב הנ"ל): "ואותן ראיות בהג"ה לא נראה לי, דגבי מצודה כיון דבשעת פרישתו נכנס הוי כאלו צד אותו בידים".

וזו לשון הג' חת"ס שם: "וצריך לומר דשאני פת בתנור דכך היה במשכן דכל בישול ואפייה נעשה ממילא, אבל טחינה במשכן היה ברחיים של יד, וכן מצודה היה צד ממש¹² לא ע"י פרישת מצודה, לכן כל שנעשה ממילא פטור וכן כתב הקרבן נתנאל (שבת פ"א סי' לג אות ר)".

הרי שנחלקו האחרונים כשנכנס מיד בפריסת המצודה, דלהנתיב חיים והחת"ס נחשב דבר הנעשה ביד [והסכים לזה התהלה לדוד ולכן מעמיד דברי המג"א בבא לתוכה לאחר זמן] ולהמג"א, הא"ר החמד משה, הנו"ב, המחזה"ש והמ"ב הוי כדבר הנעשה ממילא. ולדברי המג"א ודעימיה יש לעיין מהו הדין באם ודאי יהא ניצוד לאחר זמן, דהרי המג"א (סי' שטז) העתיק דברי התוס' שטעם הפטור לאחר זמן הוא משום שאינו יודע אם יצוד או לאו, ועוד הא דימה צידה למדביק פת בתנור שנאפה לאחר זמן, וכן הוכיח מצידה שחייב בדבר דממילא, וכיון שדומה למדביק פת בתנור ופטור לאחר זמן רק משום שאינו יודע,

¹² ז"ל הג"ר בנימין זילבר זצ"ל בספרו מקור הלכה (סי' יח) כשנתקשה בדברי הבית אפרים: "וקשה לי טובא, דאף דבטחינה ניתן לומר זאת דבמשכן לא היה אלא רחיים של יד ומכתשת וכדברי המג"א, אבל מי יכול להגיד נביאות דבמשכן לא היה רק צד ממש ואם היה פרישת מצודה היה לוכד בשעת פריסתו דוקא, דכיון דצידה היה במשכן מסתמא היה נהוג שם כל התחבולות שדרך לעשות בצידה. ועוד הא אנן לא בעינן שיהא דומה למשכן". ובאמת כן מפורש בדברי החת"ס עצמו הובא בסמוך דלמאן דאמר תחש היה חיה מצוי צידה אסורה אף כשנעשית לאחר זמן, ותמוה מאד מה שכתב שצידה במשכן היה צד ממש ולא ע"י פרישה. ואולי סבירא ליה להחת"ס דנקטינן כמאן דאמר תחש לשעתו נברא [וצ"ע מנא ידעינן כן] וממילא הצידה היתה מיד דוקא שאז המציא הקב"ה למשה החיה ולא הוצרך לפריסת מצודה כדבריו בסמוך. [ונראה בכוונת החת"ס שלא הוצרך לפריסת מצודה היינו שיבא בתוכה לאחר זמן אלא מיד נתפס במצודה].

מסתבר שאם ודאי יהא נצוד חייב. ואין לומר דדוקא במדביק פת בתנור חייב שהאפייה מתחלת מיד מה שאין כן בצד לאחר זמן אף אם ודאי יהא נצוד¹³, דאם כן איך דימה המג"א צידה למדביק פת, דלא מסתבר לומר שהמג"א מיירי דוקא היכא שהצידה נעשית מיד דבכה"ג דומה לנאפה מיד, דאם נאמר כן הרי זו היא סברת הנתיב חיים והחת"ס שזהו מעשיו ממש, והמג"א אינו הולך בדרך זה אלא סבירא ליה דנחשב דבר דממילא ולא מעשיו כלל, דלפי זה לכאורה ליכא חילוק בין מיד לאם ודאי יהא נעשה לאחר זמן [ומיד מהני לעשותו ודאי, שאם פורס לפני צבי רץ ויכנס מיד הרי זה נחשב ודאי], וכן הוא בהדיא בתשובת דובב מישורים (סי' קל) בשיטת המג"א, ע"ש.

וזו לשון הביה"ל (סי' רנב ס"ה ד"ה להשמעת קול): "והסכימו האחרונים למה שמביא המ"א בעצמו ראייה מדברי התוס' דף יז: לענין מצודה, דפורס מצודה ובשעת פריסתו נכנס החיה לתוכה ונלכדה דחייב אף דאחי ממילא, וכן כשאופה בתנור אף שהאפיה ממילא אחי לבסוף מכל מקום מקרי מעשה ממש, אף שאינו מקרב האש לגבי הפת אלא הפת לגבי האש והאש פועל פעולתו לבסוף אפילו הכי חייב, והוא הדין בעניננו אף שהטחינה ממילא אחי ולבסוף אפילו הכי חייב".

¹³ ובאמת כן הקשה התהלה לדוד על המג"א, אך לשיטתו שהמג"א מיירי דוקא לאחר זמן ולא מיד. ויש להעיר על מה שהקשה על המג"א מבדקא דמיא שפטור לאחר זמן וחייב כשהוא מיד, שבזה דומה למדביק פת בתנור שמתחיל מיד, מה שאין כן צידה שניצוד לאחר זמן היה צריך להיות פטור כדאיתא שם. דלכאורה המג"א סבירא ליה שאינו דומה כלל לשם, דשם הנדון הוא בפעולה הנעשית בדרך גרמא שבכה"ג חייב מיד ופטור לאחר זמן, מה שאין כן בעניננו סבירא ליה להמג"א שאין זה גרמא כלל והוא התחלת מעשה צידה כמו שנתבאר בעזה"י ולכן חייב אף אם נגמרה מלאכתו לאחר זמן. ונראה שהתהל"ד לשיטתו אזיל דס"ל כהנ"ח וחת"ס שאם נכנס מיד אין זה נחשב ממילא אלא מעשיו ממש, ונראה שהוא משום דס"ל לדבר פשוט שבאופן זה מחויב כדאיתא בתוספתא ולא ס"ל שכשנעשה ממילא חייב, ולכן ס"ל בכוונת התוספתא שנחשב מעשיו ממש, ועל זה חידש המג"א שאף לאחר זמן חייב ולשיטתו למד שדומה לגרמא בבדקא דמיא ולכן התקשה בדברי המג"א.

ויש לציין שגם הבית אפרים כתב על דרך זה שהמדביק פת בתנור חייב משום שאין צריך עוד לדבר אחר משא"כ בצידה חסר שתיכנס החיה לתוכה מעצמה, ולא מהני לזה לחייבו מה שודאי תבא בתוכה. אך פשוט שהמג"א לא סבירא ליה ב' חילוקים אלו. וגם החזו"א (הובא להלן) כתב שאין לחלק בין מיד לאחר זמן כי שניהם נעשים ע"י החיה ע"ש.

וכתב על דבריו בספר תורת המלאכות (ח"ה דף כה) בו הלשון: "ומבואר דמסקנת הבה"ל היא לא כמו הצד במ"א בסי' רנ"ב דליכא חיוב חטאת ברחיים של מים אלא דעתו כדברי התוס' הנ"ל דאם נכנסה החיה לתוכו חייב. אמנם משמע דלמד תוס' כמו הצד בחזו"א דאינו חייב אלא אם כן בשעת פריסת המצודה נכנס בעל חי תיכף ומיד, דאם בעינן שהוא יפרוס המצודה על גבי הניצוד אם כן לא שייך חיוב בכה"ג ברחיים של מים. וגם משמע בכה"ל דלא כדעת הפרמ"ג והתהל"ד דאם בודאי תבוא החיה לתוך המצודה יש חיוב אפי' לאחר זמן, שהרי במוסגר שם הסתפק באדם שהניח חיטים ע"ג תבואה שכבר נמצאת ברחיים אם יש בזה חיוב חטאת אף דודאי יבוא לידי טחינה על ידי מעשיו, מכל מקום מסתפק אם הוי גרמא או לא".

הנה מה שכתב שמבואר מדבריו שאין צריך פריסה ממש על גבי החיה פשוט הוא, דאם כן לא היה דבר דאתי ממילא שבזה הוא שדנו הפוסקים. אכן מה שהביא ראיה דסביר ליה להמ"ב דלא כהפרמ"ג והתהל"ד אינו נראה, דיש לחלק בין צידה ודאית לאחר זמן שעשה מעשה פריסת מצודה לנתינת חיטים למקום שיפלו לאחר זמן לתוך הרחיים ויהיו נטחנין שבכה"ג נסתפק הבה"ל. ובס"ד אבאר דברי, ואקדים מה שבאמת קשה למה חייב המג"א בדבר דאתי ממילא הא לא עשה שום מלאכה [ולא ציין כלל לסברת הרא"ש במלאכת זורה], ולא דמי להדביק פת בתנור כנ"ל ששם האפייה מתחלת מיד או שאין צריך לשום דבר אחר משא"כ בצידה. ונראה דס"ל להמג"א שעצם פריסת המצודה הוא חלק ממלאכת צידה וחלק של האומנות שבה שמשום הכי נחשב מלאכת מחשבת עכ"פ לשיטת רש"י בכל מקום, ודומה ממש לאפיית הפת דהלא גם שם אינו עושה כלום בהאפייה אלא האש הוא האופה והמלאכה היא הדבקות הפת להתנור כדי שיהא נאפה ע"י התנור, וכמו כן כאן המלאכה היא פרישת המצודה כדי שיהא הצבי ניצוד בתוכה.

ונראה לבאר עוד דהנה האבני נזר (סי' קצא א"ז) כתב חידוש גדול בנידון שלנו, וזו לשונו: "מעלת הפורס מצודה באופן שיהיה ברור שהחי' תבא, מעכשיו חשובה נצודת וחייב תיכף אפילו נזכר קודם שתבא החיה. ואפילו פתח המצודה קודם שבאה החיה כבר נתחייב". ולכאורה הוא תמוה דלא עשה שום מלאכה

כלל, דאיזו מלאכה יש בפריסת המצודה ומה בין זה לפריסת מצודה במקום שאין שם חיה כלל.

ולכאורה אפשר לומר על דרך האבני נזר אלא שלא נצטרך לחדש שהחויב הוא על פריסת המצודה לחוד, והוא דיש לומר שאין חשיבות מלאכת שבת תלוי במה שדוקא הוא עושה כל המלאכה והאומנות שבה, דגם אם דרך המלאכה הוא באופן שעיקר חשיבותה נעשה ע"י טבע שהטביע הקב"ה בבריאה חייב כל שהמלאכה שנעשה בסיוע הטבע שהניח הבורא בעולם באה על ידי האדם שגם זו נחשבת מלאכה בשבת, ולכן בזורע שעיקר המלאכה נעשה ע"י הטבע, וכן בזורה לרוח, ובאפייה ובישול וכד', שבכולם נעשו עיקרי המלאכה ע"י טבע הבריאה חייב, כיון שהמלאכה שע"י הבריאה נעשית ע"י האדם שנתן הזרע בקרקע וזרק התבואה לרוח ונתן הפת לתנור והבשר על האש. אמנם אין שום חשיבות למעשה האדם עצמו אלא בצירוף מה שנגמר עיקר המלאכה ע"י הבריאה. ויש לומר שגם צידה היא אחד מהדברים שהטביע הקב"ה בבריאה, שאם ייכנס צבי לתוך מצודה הפרוסה בפניו הרי הוא ניצוד ונעשית מלאכת צידה, וסגי במה שהאדם מתחיל מלאכת פריסת המצודה אף שהצבי נכנס ממילא בתוכה, שכל זה ביחד חשוב מלאכה שעל ידה סידר הקב"ה שתצא מלאכה הנצרכת לקיום הבריאה בפועל, ולא שייך לקרותו מידי דממילא בדבר שכן היא ההנהגה וכן היא צורת המלאכה. ולפי זה, אם בסוף לא נעשית מלאכה – שנפרסה המצודה ולא נצוד בה כלום – לא נגמרה הצידה ופטור.

ובזה יתבאר למה סבירא ליה להמג"א דפריסת מצודה דומה למדביק פת בתנור, שבשניהם עיקר המלאכה נעשה ע"י הבריאה שהטביע הקב"ה בעולם וחויבו הוא על שמעשה ידיו מצטרף לעשיית המלאכה והמלאכה מתחלת בפריסת המצודה כמו בהדבקת פת בתנור.

ובזה יתבאר שאין ראיה מדברי הביה"ל דלא כהפרמ"ג, שאין לדמות פריסת מצודה שעל ידה ודאי יהא הצבי ניצוד – שנמצא שהתחילה מלאכת צידה, לנתינת חיטין במקום שאחר זמן יפלו למקום שיהיו נטחנין, משום שנתינת חיטין שם אינה דרך התחלת המלאכה, ודומה לנותן פת במקום שסופו ליפול בתנור. מה שאין כן בנותן חיטין ברחיים או פת בתנור – הרי ע"י מעשה שלו נטחנו החיטין ונאפה הפת.

ובאמת מדברי הביה"ל האלו נראה ראייה להיפך דאף בכה"ג נסתפק אם חייב לאחר זמן כיון שבודאי יהיה, אבל בנידון דידן פשוט יותר שיתחייב כשבודאי יצוד כנ"ל, ופשוט דסבירא ליה כמו שמסתבר לומר בדברי המג"א גופא¹⁴.¹⁵ ונעתיק דברי הפרי מגדים (סי' שטז א"א סק"ט) בנידון זה, וזו לשונו: "גם ממה שכתבו התוס' ואינו יודע אם יצוד, הא וודאי שיצוד כי יש הרבה חיות ויבואו לאכול וכדומה חייב".

ויש לציין שגם בתשו' בית שלמה (סת"ם סי' מ) איתא דחייב אף היכא שברור שיבוא בתוכו רק לאחר זמן.

וכן כתב השביתת השבת (כללי מלאכת שבת פרק ד דיני גרם מלאכה אות א): "ובמ"א שם סי' רנ"ב (בהג"ה מהמ"א בעצמו) הביא ראייה דחייב ממ"ש התוס' די"ז בפורש מצודה ובשעת פרישתו נכנס חיה לתוכה חייב ובנתיב חיים דחה זה דכיון דבשעת פרישתו נכנס חיה כצד בידים עכ"ל, ובאמת הראיה מד' תוס' נכונה מדכתבו שאם נכנסה אח"כ לתוכה פטור שאינו יודע אם יצוד אם לאו משמע שאם ודאי יצוד חייב אע"ג דהצידה נעשית אח"כ"¹⁶.

¹⁴ ובאמת יש ראייה מפורשת לכאורה מהמשנה ברורה שחייב היכא שוודאי יהא נצוד לאחר זמן, דהנה בדין צידת חיה ועוף ע"י כלב כתב המ"ב (סי' שטז ס"ק י) "הוי גם כן תולדה דצידה ומיחייב **שכן דרך הציידים**", וכתב על זה בשער הציון (ס"ק י"ג): "הוספתי סברא זו דאי לאו הכי תקשי על הרמב"ם למה מחייב בעמד בפניו והבהילו, לו יהי שהיה אדם צודה הצבי והוא הבהילו בודאי לא היה הוא מיחייב משום צידה בעבור שעמד והבהילו להצבי ואינו רק מסייע לצידת חבריו, וגרע מזה אינו יכול וזה אינו יכול דשם עושה עצם המלאכה מה שאין כן הכא דהוא רק גרמא לזה, ואפילו ברוף אפטר דפטור, אבל בסברתי ניחא קצת **ועיין ב"ק דף ס' לענין זורה**". הרי ששפתותיו ברור מללו שבדבר שדרך צידה באופן זה חייב ומדמה אותו לזורה לרוח. ולכן מסתבר שבצד בדבר שדרכו בכך חייב אפילו יבא לאחר זמן. אך זה תלוי – שאם דרך הציידים לעשות דבר זה באופן שיבא בודאי יהא חייב, ואם אין הדרך כן והוא עשה בדרך שוודאי יבא לא יהא חייב.

¹⁵ אך יש להעיר מהמחצית השקל שכתב בתוך דבריו בפירוש המג"א שרק אם ניצוד **מיד** חייב, ומשמע בהדיא דבלאו הכי סביר ליה שהעיקר כדברי המג"א שאינו חייב ברחיים לאחר זמן, ושלל כדברי המ"ב והאחרונים שהביא.

¹⁶ אך אח"כ במלאכת טוחן (באר רחובות אות נ"ו) כתב ששוב הגיע לידו דברי המרי"ם מפאדווא שאין ראייה מתוס' והעתיק כל דבריו עי"ש. ועי"ש סוף אות נ"ז מה שכתב בזה עוד. ומדבריו בשביתת שבת (כללי טוחן אות כ') נראה שהעיקר כדברי המג"א עי' מש"כ במעשה חושב מצוין שם בתחילת אות נ"ז בבאר רחובות אות נ"ו.

ג. הצד חלזון חייב (שבת עה.),**ודברי הפנ"י והחת"ס בביאור מאן דאמר בירושלמי שפוטרי בזה**

והנה כבר הבאתי מהנתיב חיים והחת"ס דסבירא להו שאין חיוב צידה אלא אם ניצוד מיד, ועל דרך זה סבירא ליה לפני יהושע שנעתיק כאן, ומובן שלמדו כן גם בשיטת התוס' ולכן כדאי להעמיק עוד בשיטה זו.

וזו לשון הפני יהושע (שבת עה.): "והנראה לענ"ד בזה דהתוס' לשיטתייהו שכתבו בפרק קמא (יז: ד"ה אין) במשנה דאין פורסין מצודה דאפילו פורס מצודה בשבת אינו חייב חטאת אא"כ צד מיד בשעת פריסה ונתכוין לכך וכדמוקי להדיא בירושלמי בפורס בחורשין שמצויין שם הרבה שיצודו בוודאי, ואם כן אפשר לומר **דלא שייך הך מילתא בצידת חלזון שאינו מצוי כל כך לצודו בשעת פריסה ממש**. מיהו הא דמיייתי בירושלמי האי דתחש, נראה דודאי אי הוי אשכחן צידה בתחשים במשכן ממילא הוי שמעינן דחייב אפילו בכה"ג בצידה אפילו במין שאינו מצוי כל כך, דתחשים ודאי אין מצויין. אלא כיון דלקושטא דמילתא סובר הירושלמי דתחש בריה בפני עצמו היה, **משום הכי סובר הירושלמי דלא שייך צידה אלא בדבר שנצוד בשעת פריסה, ואם כן אין לחייב בצידת חלזון כיון שאין יודע אם יצוד מיד כדמקשה בפ"ק דירושלמי, אבל מכל מקום בצידת צבי חייב אם יצוד בשעת פריסה ונתכוין לכך, כגון בחורשין, ובכהאי גוונא הוי שפיר מלאכה כיון שענין צידה מיהא הוי במשכן בחלזון. כן נראה לי בשיטת הירושלמי ודו"ק**".

וזו לשון החתם סופר (שם): "ופירושו מבואר על פי מה שכתב פני יהושע דשמעתין, דלמאן דאמר תחש שכיחא במדבר ופירושו מכמורת לצודם – אם כן כל הפורש רשת בשבת ולאחר שעה ניצד שם חיה חייב למפרע על פרישת המכמורת כמו מבשל ואופה, והוא הדין צד חלזון חייב, אך למאן דאמר לפי שעה נודמנה למשה רבינו ע"ה, אם כן היא באתה בגבולו ושם צד את התחש, אם כן אינו חייב אלא צד מיד בשעת פרישה וכמו שכתבו תוס' לעיל (יז: ד"ה אין פורסים), ולא דמי לאפיה ובישול – דהתם אם יניח כך יבשל ויאפה ממילא מה שאין כן הכא מאן יימר שיבא לתוכו חי, אם כן אין בפורש מכמר בים משום צידה ודוחק למצוא צד חלזון ידוע בידו ממש מן הים".

וממה שכתב החת"ס "משא"כ הכא מאן יימר שיבא לתוכו חי"י" משמע שאפילו להדרך שאין צידה אלא מיד בפרישת המצודה, זהו משום שאין ידוע שיבוא לתוכו, אבל אם היה ידוע שיבוא לתוכו חייב לכולי עלמא. אמנם מלשון הפנ"י "וא"כ אין לחייב בצידת חלזון כיון שאין ידוע אם יצוד מיד" משמע שרק משום שאין ידוע שיצוד מיד, ואף אם היה ידוע שיצוד בבירור לאחר זמן היה פטור. אלא שיש לומר שכוונתו לאפוקי שאפילו אם למעשה ניצוד מיד פטור כיון שלא היה ידוע לו, שמשום הכי אינו דומה לאפייה ובישול, וכדברי החת"ס, וכנראה שכן למד החת"ס בדבריו.

והנה בפירוש דבריהם איכא תמיהה גדולה, דהא בבבלי איתא שהצד חלזון חייב והיאך שייך לומר כהפני יהושע שהתוס' לשיטתם בביאור דברי הירושלמי, דלפי זה שיטת התוס' היא דלא כהבבלי, ודוחק גדול לומר שהבבלי סביר ליה שמצוי לצודו בשעת פרישה, דהא הפנ"י וחת"ס נקטו מסברא שאין מצוי לצודו מיד.

והיה מקום לומר שכוונת הפנ"י היא רק לפרש הירושלמי על פי שיטת התוס'. ולפי זה נמצא שהפנ"י חולק על התוס', דסבירא ליה דרק להירושלמי אתי שפיר שיטת התוס' אבל הבבלי חולק על זה. אכן זהו דוחק כמובן.

ומה שעלה ברעיוני בס"ד הוא שהבבלי חולק רק בדבר שדרכו בכך. דהיינו כיון שזהו דרכו של צידת מין זה לכן רק בזה חייב באופן זה ולא בצבי [אבל אם היה תחש מצוי במדבר ואז גם במשכן היתה צידה באופן זה, היה חייב גם בצידת צבי לאחר זמן אף אם אין דרכו בכך, אבל למאן דאמר שלא היה מצוי תחש במדבר ליכא איסור צידה רק לאלו שדרך צידתו באופן זה]. **נמצא לפי זה שבצידת חלזון שדרכו בכך לצוד לאחר זמן יהיה חייב.**

ויש לבאר זה בב' דרכים:

(א) כיון שאי אפשר לצוד חלזון בדרך אחר ע"כ זוהי מלאכתו וחייב באופן זה; מה שאין כן בשאר חיות יש לומר כיון ששייך לצודן ביד ומיד ואין פריסת המצודה קודם זמן רב מוכרחת, שוב אינה נחשבת חלק מהמלאכה, וכן בטחינה שאין רחיים של מים מוכרח לא אמרינן על זה בהכי חייבה תורה דהא אין הכרח לזה. ועל דרך זה נראה משו"ת אמרי בינה ואחיעזר, ונעתיק דבריהם.

וזו לשון שו"ת אחיעזר (ח"ג סי' ס): "ולכאורה דברי האה"ע תמוהים, מאי ראייה מזורה דזהו מלאכתו כמו זורע ואופה וצד, אלא דגם דברי המג"א בסי' רנ"ב שהוכיח מצידה אינו מוכן דשאני צידה דזהו מלאכתו אבל ברחיים של מים **הא אפשר מלאכת הטחינה ברחיים של יד**. ונראה בדעתם דמה שאמרו בזורה ורוח מסייעתו מלאכת מחשבת אסרה תורה, ולא אמרו שזהו עצם המלאכה, היינו דכל שהוא מלאכת מחשבת והמלאכה מתעביד באופן זה חשוב מלאכת מחשבת, ועל כן גם בנותן חטים ברחיים של מים שזהו דרך הטחינה אף שבאפשרי לעשות ע"י טחינה ביד מכל מקום זוהי מלאכת מחשבת שאסרה תורה. ולא דמי להא דשבת דק"כ בגרם כבוי שהוא בא במקרה, ובכה"ג אמרין לא תעשה כל מלאכה דגרמא שרי, דבכה"ג לא חשוב מלאכה, **אבל באופן שהמלאכה היא תמיד ע"י גרמא זהו חשוב מלאכת מחשבת**, ובישועות יעקב וכו' אולם הרא"ש בב"ק ד"ס שם כתב דהתם מלאכת מחשבת אסרה תורה **אע"פ דלא הוי אלא גרמא בעלמא בהכי חייבה תורה כיון דמלאכה זו עיקר עשייתה ע"י רוח, מבואר דדוקא בזורה שעיקר עשייתה כן** אבל לא בשאר מלאכות. שו"ר בס' אמרי בינה חאו"ח (הל' שבת סי' כז) שהרגיש בזה¹⁷. וכוונת דבריו "אבל לא בשאר מלאכות" – לאפוקי טחינה שיכול לעשותה בידו, אבל לדבריו צידה דומה לזורה לרוח.

וכן מבואר באמרי בינה שכתב (שם): "ומ"ש ראייה מצידה דאם הבהיל אדם את הצבי ועמד בפניו עד שהגיעו הכלב ותפסו דהוי צידה וחייב, למ"ש ג"כ אינו ראייה, דשם כן הוא דרך מלאכה זו לעשות ע"י כחו [לכאורה כוונתו שפריסת מצודה היא רק כחו וגרמא ולא ידן] משא"כ מלאכת הטחינה האסורה הוא רק בעושה בידים".

(ב) ובדרך אחר יש לבאר דברי הפנ"י והחת"ס, דשאני חלזון שהדרך לצודו ע"י מה שנותנין בתוך הרשת מיני מאכל כדי שהחלזונות יבואו לאוכלם. ובאמת כן הוא הדרך בכל דגים כדאיתא בתוס' (קידושין נט.), וזו לשונם: "ומיהו קשה

¹⁷ וזו לשון השגתו על האבן העזר "ולענ"ד המעיין שם ב"ק ברא"ש מבואר הטעם בזורה ורוח מסייעתו דחייב בשבת דבהכי חייב חייבתו התורה כיון דמלאכה זו עיקר עשייתה ע"י הרוח ולעולם לא הוי אלא גרמא לכך פטור בניזקין".

מההיא דפרק לא יחפור (ב"ב כא:) דקאמר התם מרחיקין מן הדג כמלא ריצת הדג אע"פ שהוא של הפקר וכו' ועוד אומר רבינו מאיר אביו של רבינו תם דמיירי בדג מת, שכן דרך הדייגים להשים במצודות דג מת והדגים מתאספים שם סביב אותו הדג, וכיון שזה פירש מצודתו תחילה וע"י מעשה שעשה זה מתאספים שם סביב ודאי אם היה חבירו פורש הוה כאלו גוזל לו, ויכול לומר לו תוכל לעשות כן במקום אחר".

ולכן יש לומר שכל מה שכתבו התוס' הוא בפרישת רשת שאין שום סיבה שתבוא החיה בתוכו, דנמצא שביאתה לתוכו היתה רק מרצון החיה לבד ונחשב כדבר הנעשה מאליו, מה שאין כן בדגים וחלזון טבעם לבוא לתוך רשת שיש בו מאכלים **[ולעולם לא ימצא שלא יבואו הדגים לאכול כשנותנים האוכל בתוך האקווריום, והנותן להם מזונות יותר מן הראוי מסכן נפשם שאוכלים כל מה שנותנים להם]**.

ובספר תורת המלאכות הביא מספר שאלו ציון (סי' כג) בזו הלשון: "שאמר הגמ' בשבת ד' ע"ה דבהצד חלזון חייב ע"ש בתוס' ובפנ"י שם מ"ש ע"ד הירושלמי, וצידת חלזון הוא ניצוד ע"י רשתות וכמ"ש בגמ' (עד:) ע"ש, והיינו ששם דבר מאכל ברשת ועי"ז נכנס הדג הניצוד וכמ"ש הגמ' בב"ב (כא:) דשאני דגים דיהבי סייארא ופירש"י שם נותנין עין בהבטם להיות נוהגין לרוץ למקום שנראו שם מזונות עי"ש. והרי צידה זו היא באה מאליו וממילא מבלי שיעשה הציד פעולה של ממש וכו'" [ונעתיק המשך דבריו בסמוך].

אך שוב ראיתי בבית אפרים שכתב על דברי הפנ"י: "וש"ס דילן יש לומר דסבירא ליה דבמקום צידת החלזון שפיר הוא מצוי ולפיכך חייב חטאת בלכוד בשעת פרישה ומתכוין לכך, וכדאשכחן בסנהדרין (צא.) וכו' אלמא דמצוי הוא במקומו וכו'", והוא על דרך הנ"ל שדוחק לומר כן ושכן משמע בפנ"י ובחת"ס [ואולי הבית אפרים ס"ל כהדובב מישרים (ח"ב סי' כה) דפליגי הבבלי והירושלמי מהו חלזון וצ"ע]. אך יתכן שהבית אפרים לשיטתו לא היה יכול לפרש כנ"ל דמשמע שם דס"ל דלעולם אין בו איסור באיזה אופן שיהיה אם הצידה היא לאחר זמן. ועי"ש שמה שכתבו התוס' שאינו יודע אם יצוד אם לאו הוא לאו דוקא אלא שהאמת נקטו והוא הדין דפטור היכא שודאי יבוא לתוכו, וכמובן שגם זה דוחק.

ובאמת הבית אפרים לא ס"ל כשיטת הפנ"י והחת"ס הנ"ל שהם כתבו שצריך שיהא מיד משום שלא ידוע שיהא ניצוד כפשטות דברי התוס', וממילא מסתבר דלדבריהם שאני חלזון כנ"ל. ובספר תורת המלאכות הביא מספר דברי מרדכי (סי' כב) בזו הלשון: "ונפלאתי על הגאון הלזה שכתב שמ"ש התוס' דאינו יודע אם יצוד אם לאו הוא לאו דוקא, איך אפשר לומר על מאמר שלם מתוס' דהוא לאו דוקא אחר שכל מגמתינו לדקדק אף על אות אחת מדבריהם".

ד. דעת החזו"א

זו לשון החזון איש (ב"ק סי' יד סק"ב):

ואע"ג דאופה ומבשל חייבה תורה במדביק את פת בתנור ושופת את הקדירה (הגה: והיינו אפי' שהמלאכה נעשה לאחר זמן ולא מכחו) **וכן פורס מצודה בשבת חייב** וכמש"כ תוס' שבת יז:, מכל מקום אפשר שדוקא אלו המלאכות שעיקרן נגמרות מאליהן אבל הבערה...

ומיהו בשיבר הכדים בידים וכבו בכח ראשון ודאי חייב ואפשר דאפי' בכח שני חייב כיון דבמעשיו התחילו מיד המים לבא על האש, ואע"ג דלענין שחיטה ורציחה אמרו חולין ט"ז א' דכח שני לא חשיב כח אדם אין לדמות מלאכת שבת להן **שהרי פורש מצודה חייב לענין שבת ואפי' ניצוד לאחר כמה שעות ולענין רציחה כה"ג פטור וכן לענין שחיטה לא חשיב כח אדם...**

ובתוס' שבת (יז:) הלשון סתום שכתבו דזימנין דאתא לידי חיוב חטאת כגון דבשעת פרישתו ילכוד, ומשמע לכאורה דאם ילכוד לאחר זמן אין כאן חיוב חטאת, אבל אין כונתם לחלק בין מיד לבין לאחר זמן שהרי אפי' מיד הצידה נעשה בכח החיה ומה לי מיד מה לי לאחר זמן, וכן בתוספתא שהביאו תני סתם ונכנס לתוכה חייב, וכן בתחלת דבריהם כתבו שאינו יודע אם יצוד או לאו, מבואר שאם יצוד חייב, אלא כונתם דשורין דיו ואידך דתנן אי עביד להו בשבת עושה עיקר המלאכה בשבת, אבל פרישת מצודה אם לא ילכוד אין כאן מלאכה כלל ולזה סיימו דמכל מקום גזרינן דזימנין אתי לידי חיוב חטאת, ובשעת פרישתו היינו כל זמן שהיא פרושה מקרי שעת פרישתו היינו שמתקיימה מעשה הפרישה, אי נמי כונתם מיד ומשום

שיש מקום לומר דלא גזרינן אלא אם בעושה זאת בשבת מתחייב מיד ובזה חיישינן דכשמתירין לו עם חשכה זימנין דיתאחר בשבת, אבל בדבר שאין המלאכה מיד יש לומר דלא שייך למגזר דבין כך וכך יזכור ויוציא המצודה, ולזה סיימו דזימנין דילכוד מיד וכו'.

[שו"ר במ"א סי' (שט"ו) [שט"ז] סק"ט פי' דברי תו' כפשוטן וצ"ע, אח"כ ראיתי בריטב"א שם שפי' ג"כ דברי תו' כהמ"א, וצ"ל לפ"ז דעיקר צידה הוא בכח אדם, ולשון התוספתא צריך לפרש דבשעה שהוא פורש נכנס, ומש"כ תו' שאינו יודע אם יצוד אם לאו הוא להטעים דלא דמי לאפי' ובישול, ועדיין צריך תלמוד מה מקרי מיד דאין לחלק בין הפסק מועט להפסק מרובה ואפשר דבעינן שיאחז המצודה בידו, ומצינו כעין זה ב"ב כ"ב ב' זימנין בהדי דמנח ל' וכו', ועי' מנחות ס"ד א' דפורש מצודה חייב וצ"ל דאיירי נמי שבשעת פרישה נכנס ואפשר דבעינן שתהא הצידה מכחו שהפריש המצודה על הניצוד וכו'.]

ומיהו דוקא מלאכות שדרכן בכך כמו אפי' ובישול וצידה, אבל מלאכות אחרות אפשר דבעינן מיד מיהו בנותן חטים לרחיים.

הרי לנו בדברי החזו"א ב' דרכים הנ"ל אם יש חיוב צידה לאחר זמן, ויש להדגיש שממה שכתב "ומש"כ תוס' שאינו יודע אם יצוד אם לאו הוא להטעים דלא דמי לאפי' ובישול" מבואר גם כן דסבירא ליה כדברי החת"ס הנ"ל, שאפילו אם נאמר דליכא צידה אלא אם ניצודה החיה בשעת פריסה ממש, זהו רק משום שאם אינו באופן זה אין הצידה דבר מוכרח.

וקודם שנדון בדבריו יש להעיר שכנראה הכניסו המדפיסים דבריו שם בסוגריים, דדבריו בסוף הסוגריים אין להם המשך למה שכתב אחר הסוגריים, שהמשיך שיש צידה אחר זמן משום שדרכו בכך כמו בישול, ופשוט. ולכן יש לברר מה טיבה של הגהה זו, עיין בדף השער של הספר שהיו קטעים שנשמטו והם הכניסו אותם בפנים,¹⁸ וייתכן שמש"כ "שו"ר" הוא תיקון לשון מהמדפיסים.

¹⁸ ומסגנון הדברים נראה שכתב דבריו בדרך השני אח"כ, דהא בא לאפוקי שאין חילוק בין מיד לאחר זמן [שהוא הדרך הראשון] בזה שהצריך שיהיה בידו ממש.

עוד יש להעיר שנראה מכל דבריו (בלא ההגהה) שסבירא ליה להחזו"א כדבר פשוט שיש חיוב צידה לאחר זמן, ורק מצידה הוכיח שם לחייב לאחר זמן ולא מבישול ואפייה.¹⁹

ובנוגע עצם דברי החזו"א, יש קושי גדול בדרך השני דלפי דבריו שאין לחלק בין מיד לאחר זמן כיון ששניהם נעשים ע"י כח החיה, הא מפורש בדברי המג"א סי' רנב דאיכא צידה לאחר זמן ונמצא דברי המג"א סותרין זה את זה, וודאי לא סבירא ליה למג"א שם כדברי החזו"א בסוגריים, דאם הצידה היא בידו ממש אי אפשר להחשיב זאת לדבר דממילא שאפשר לדמותו למדביק פת בתנור, [אף שלמעשה באה החיה לתוכו ממילא, ולדברי החזו"א שנותן המצודה על החיה הרי אין זה מידי דממילא אלא מעשיו ממש]. וביותר צ"ע ראייתו מדברי המג"א סי' שטז דהרי כתב רק שאין כאן צידה כיון שאינו יודע אם יהיה ניצוד ולא הוסיף כלום על דברי התוס', ובמקום שבוודאי יהא ניצוד עדיין ייתכן שחייב ואין שום טעם לנקוט שיש סתירה בדברי המג"א.

גם תמוה מה שדייק מהריטב"א שלא כדבריו הראשונים [ויש לציין שדבר זה נמצא בשיטה להר"ן שמיוחס להריטב"א, והריטב"א לא הזכיר דברים אלו כלל], דהא כל מה שכתב שם הוא שפטור משום גרמא כיון שאינו יודע אם יהיה ניצוד או לא, ובקל יש לומר שכל שאין הצידה ודאי איכא פטור גרמא, אבל בפריסת מצודה באופן שיהא ודאי ניצוד אין פטור גרמא ובאמת חייב. ובלאו הכי על כרחך צריכין לומר כן בדברי תוס' גם לפי מה שצידד החזו"א בתחלה, דלמה יהא פטור אם ניצודה חיה לבסוף, ועל כרחך הוא משום דהוי גרמא, ואם כן מה ראה החזו"א בדברי המג"א והריטב"א יותר ממה שנקט שם עד שהביא דבריהם. ולכן ודאי נראה שיש לנקוט כדבריו בדרך הראשון שדבריו ברורים ומוכנים, ולא לנקוט כדבריו שהם קשים, ושגם נראה שעל כל פנים נשמט מאיזה סיבה.

¹⁹ אך לזה דניחא ליה טפי להביא מצידה משום שלא התחיל שום צידה כלל עד לאחר זמן דומיא דרציחה ושחיטה. אך אעפ"כ יש לעמוד על זה דנקט כן כהנחה פשוטה ולא הצריך להוכיח כן כלל.

ה. קושיית השפת אמת דרך פריסת מצודה הוא על הספק שמא יצוד

וזו לשון השפת אמת (יז): "אך עיקר מ"ש התוס' דבשבת נמי אם פירס מצודה אינו חייב דאינו יודע אם יצוד כו' דהכי קתני בתוספתא הפורס מצודה ונכנס לתוכה חייב, איני יודע מנא להו לרבותינו בעלי התוס' בפשיטות דאם אינו נכנס לתוכה מיד פטור. דפשט התוספתא משמע דבכל גווני חייב זולת אם לא יכנס כלל שום חיה או עוף בשבת ודאי פטור, אבל בנכנס אח"כ נראה מסברא דחייב כיון דכל דרך צידה זו היא כך גם בחול למה לא יהיה חייב, ומה בכך דנגמר המלאכה אח"כ. וגם הטעם שכתבו התוס' הואיל ואינו יודע אם יצוד גם כן אינו מובן, דגם בזריקה מרשות לרשות או לעשות חבורה לקמן (ק"ב) אינו יודע בבירור איך תפול, ומה בכך דאינו יודע הא כל צידה זו נעשית כך על הספק, ואטו יהיה צידה כזה מותר לצוד כל היום בשבת כמו בחול. וגם מנא להו דצידת חלזון לא היה נמי במצודות כאלה, וצ"ע. וחפשי ברמב"ם ולא מצאתי שהביא התוספתא הנ"ל דפריסת מצודה כלל, ואיני יודע למה נאך לפמ"ש המג"א (סי' שטז ס"ק ג) להוכיח מדברי הרמב"ם (פ"י מהלכות שבת הל' כב) במשלח כלבים כדי שיצודו דאם לא עשה מעשה פטור משמע דסבירא ליה כמו שכתבו התוס'. אכן מדברי הרמ"א שם נראה דאפילו לא עביד מעשה הוי צידה וחייב, אבל הא"ר שם פירש גם דברי הרמ"א כמ"ש הרמב"ם ע"ש].

וזו לשון שו"ת האלף לך שלמה (סי' קלה): "שאלתו אם מותר להעמיד סם לפני הזכובים בשבת, נראה שהוא אסור, ומה שרצה רי"מ לדמות זה למ"ש החו"מ הל' נזיקין בהעמיד סם המות לפני בהמת חברו שהוא פטור דהוה ליה שלא תאכל זה אינו, חדא דגם שם אינו רק פטור בדיעבד אבל לכתחילה אסור לעשות כן, ועוד מה מדמה איסורא לממונא – התם גרמא פטור, ובשבת אפילו דבור אסור. ויפה הביא רי"מ ממה שמוכח בש"ס ופוסקים שאסור להעמיד מצודה בשבת לצוד בו עופות ולמה לא אמרינן הוה לה שלא תכנוס וכו'", ומשמעות דבריו דסבירא ליה שבאמת חייב אף במקום שאין ודאי שיהא ניצוד, וצ"ע.

ובספר שאלו ציון (המשך דבריו שהובאו לעיל) כתב בזו הלשון: "וכן מ"ש בשבת שם בפ"ק ד"ה בלחי וקוקרי ע"ש וברש"י שם משמע גם כן שבעת הכנסו

הרי הוא נתפס, משמע שזהו הצידה השנוי' בל"ט מלאכות, ועיקר חיובו בזה הוא במה שהכין את המצודה שיהי' ניצוד אף שאינו תופסו בידים מ"מ זוהי צידה אשר התורה חייבתו עליו".

ולכאורה קושיית השפת אמת אלימתא היא דדרך צידה הוא באופן של ספק, אך נראה שלא שייך לחייב על דבר שהוא גרמא ואף שהוא אופן הצידה מכל מקום נשאר גרמא, והטעם שאינו דומה לדברי הרא"ש בזורה לרוח הוא ששם כן הוא טבע הדברים שאם זורק התבואה לרוח נעשית המלאכה בוודאי והגרמא הוא מה שלא נעשית בידיו ממש כשאינו אלא זורק התבואה לרוח שיעשה הרוח המלאכה, ואף על פי כן תהליך זה הוא ודאי כפי טבע הדברים ובדבר שוודאי יהא נעשה נתחדש שלא נקרא גרמא, אבל בעניננו יש חסרון נוסף – שלא זו בלבד שלא נעשה מעשה הצידה בידיו גם אינו ודאי שתהא המלאכה נעשית, ולכן היכא שפרס מצודה ולא יהא ודאי ניצוד אין אנו רואין שום קשר בין מעשיו למה שניצוד דכיון שלא היתה התוצאה מוכרחת ממעשיו רואין התוצאה כסיבה לעצמה [והוא היה רק הגורם לזה]. ובדבר כזה אף שכן הוא הדרך לא שייך כלל להיחשב כמעשה ידיה.

ובספר תורת המלאכות הביא מספר דברי מרדכי (סי' כב אות ה) על נידון דידן: "ועיין באור זרוע הל' ערב שבת סי' כ"ח וז"ל והא דטלית שאחז בה האור מצד אחד נותן עליו מים מצד אחר אין זה קרב כיבוי אלא גרם כיבוי מפני דשמא יכבה קודם שיגיע במקום השרוי עכ"ל, משמע דס"ל דהא דאסרינן בדבר הבא ממילא אח"כ הוא דוקא היכי דבוודאי אתי אבל בספק אתי מותר, וכעין זה י"ל גם לענין העושה דבר שע"י זה נגמרת מלאכה אח"כ ממילא – אם בודאי אתי י"ל דהוי כאילו עושה כולה בידים משא"כ בספק אתי, ועי' ברא"ש (פרק הגזול עציים סי' יז) דהיכי דברי היזקא לא מקרי גרמא אלא גרמי".

ו. מלאכה שנעשית בדרך גרמא

ידוע שדנו האחרונים במלאכה הנעשית ע"י גרמא והאבן העזר (סי' שכח) עמד בראש המערכה ונעתיק קצת מדבריו, וזו לשונו: "וע"כ צ"ל דלענין נזקין הכל תלוי אי ברי הזיקא אי לא, לכן בהעמיד בהמתו על גבי קמת חבירו חייב משום

דברי הזיקא ובזורה ורוח מסייעתו פטור, אבל בשבת הכל תלוי במלאכת מחשבת – על כן בזורה ורוח מסייעתו דמחשבתו לברר מתוכו הפסולת ונעשית מחשבתו אף שהרוח מסייעתו חייב דהא נעשית המלאכה על ידו, אבל בהעמיד בהמתו על גבי מחובר דאין כונתו ומחשבתו על שום מלאכה רק שבהמתו תאכל ותמלא כריסה ואין מחשבתו על המלאכה כלל לכן פטור כיון דהוא אין עושה כלום וגם מחשבתו לא היתה על המלאכה כלל וכו'. תו ראייה מדין צידה דסי' שט"ז דפסק הרמב"ם אם הבהיל האדם את הצבי ועמד בפניו עד שהגיעו הכלב ותפסו הכלב הוה צידה וחייב עכ"ל, הרי אף דלא צודתו האדם רק הכלב חייב וע"כ משום דמלאכת מחשבת אסרה תורה והיינו כדפי'."

היוצא מדבריו, דבמלאכת צידה הולכין בתר הדרך וחייב אף שהוא בדרך גרמא כמו בזורה תבואה לרוח. נמצא לפי זה שבצד באופן שהדרך שוודאי ניצוד חייב, ועיין בשער הציון (ס"ק י"ג) שכתב גם כן כדברי אבן העזר בזה (ועיין מה שכתבנו בזה לעיל הע' 17).

ז. סיכום השיטות היוצא מדברינו עד כאן בעזה"ת

היוצא מכל דברינו הנ"ל בעזה"ת הוא:

(א) שיטת הפרמ"ג, בית שלמה, וכן נראה שהיא שיטת המג"א, א"ר, חמד משה, דגול מרבבה, אבני נזר, אמרי בינה, אחיעזר, שביתת השבת, ביה"ל והחזו"א, שיש חיוב צידה בפורס מצודה היכא שבוודאי תיכנס לתוכה חיה לאחר זמן. וכן משמע בשפת אמת ובהגר"ש קלוגר ומשמע דלשיטתם אף שאינו ודאי היה לנו לחייבו.

(ב) היכא שהדרך שיהא ודאי ניצוד לאחר זמן גם האבן העזר ודעימיה מחייבים.

(ג) שיטת הפני יהושע, נתיב חיים, חת"ס, בית אפרים והמהרי"ם פאדווא, דרק היכא שנכנס מיד לתוך המצודה חייב.

(ד) שיטת הפנ"י והחת"ס [והחזו"א בהצד דס"ל כדבריהם] דהיכא שזוהי הדרך היחידה או אם בטבע יש סיבה שייכנס – גם לדבריהם חייב, ושלא כדברי הבית אפרים והמהרי"ם פאדווא שהם מחודשים²⁰.

ח. צידת חלזון

ועתה נבוא בעזהי"ת להלכה למעשה, דהנה ידוע שנתברר בהרבה ראיות עצומות שחלזון התכלת הוא החומט הנקרא פורפורה והוא למטה בקרקע הים, ואי אפשר בשום אופן לצודו על ידי זריקת רשת בים ולתפסו ולהעלותו מיד. והדרך לצודו הוא על ידי נתינת רשת במים ובתוכו אוכל ובאין החלזונות לאכול ממנו ועל ידי זה הם ניצודים. נמצא שצידה זו נעשית לאחר זמן וכנראה שגם זו נחשבת צידה ודאי.

ולפי כל הנ"ל יוצא שפשוט דלשיטת הפרמ"ג, בית שלמה, מג"א, א"ר, חמד משה, דגול מרבבה, אבני נזר, אמרי בינה, אחיעזר, ביה"ל והחזו"א, חייב משום צידה, דסבירא להו דהיכא שבוודאי תיכנס החיה לתוכו לאחר זמן חייב. וכן להאבן העוזר ודעימיה גם כן פשוט שחייב. ואף לשיטת הפני יהושע והחתם סופר שפוטרים בצידה לאחר זמן – חייב, וכמו שהוכחנו לעיל. ורק לשיטת הבית אפרים והמהרי"ם פאדווא שצריכה עיון פטור משום צידה, אכן פשוט שאין ההלכה כמותם בזה כנגד כל האחרונים הנ"ל. ואדרבה גם ממה שנתברר בימינו בראיות חזקות מאד בענין בירור החלזון האמיתי יש ראייה גדולה שלא כדבריהם. וכדאי להעתיק כאן מה שכתב בספר התורה התמימה (יהושע יט, יז) על הגמ' (מגילה ו.) "סימן זה יהא לך כל הנוטל ממך בלא דמים אינו מועיל בפרקמטיא שלו כלום", וזו לשונו: "ביאר רש"י שאם אחד יטול חלזון ולא ישלם לזבולון לא תועיל הצביעה שלו והחול לא יועיל כלום. ותמה המהרש"א שם 'ודוחק הוא שיטלו בגזל בלא דמים', ועל כן פירש המהרש"א דבמוכרי קלא אילן כתכלת מדם החלזון ועל ידי כך שוללים מזבולון פרנסתם ממכירת החלזון. וראיתי מיישבים תמיהת המהרש"א שהרי החלזון הפקר הוא כמו דגים אלא שעוול הוא

²⁰ ואף המנחת חינוך (מלאכת צידה אות ג) שנתקשה בזה לא הכריע ולא האריך בזה, כדבריו בהרבה מקומות רק להעיר ולעורר לב המעיין. וזו לשונו: "הפורש מצודה ובשעת פרישתו נכנסה חיה בתוכה חייב אבל אם נכנסה אח"כ מיד בתוכה פטור דאינו יודע אם יצוד אם לאו, והם דברי התוס' בשבת יז ע"ב ד"ה אין פורסין הובאו במגן אברהם סי' שטז סק"ט. ואיני מבין אפילו אם יודע שתיכנס כיון דנכנסה בעצמה בלא מעשה שלו ודאי פטור. ועיין פרי מגדים שם באשל סק"ט ומגן אברהם סק"ד וצ"ע בזה".

לצוד חלזון בנחלת זבולון בלי רשות ובלי לשלם להם דמי החלזון, כי יש בכך משום השגת גבול לא גזל ממש אלא כעין גזל וכדאיתא במס' ב"ב כ"א ב' מרחיקים מצודת הדג מן הדג כמלא ריצת הדג וכו', ובתוס' שם ד"ה מרחיקים מצודת הדג וכו' אע"ג דר"ח מפרש דבדבר של הפקר אפילו רשע לא מיקרי, ממילא אין כאן גזל אלא עוול מוסרי, ולכן העונש הוא מן השמים שהפרקמטיא של עושה העוול לא תצליח, עכ"ל ודוק היטב.

ט. עוד מראה מקומות בזה

וכדאי להעתיק עוד מראי מקומות בזה ודוק בדבריהם לעניננו. כתב ידידי הרב ישראל בארקין שליט"א: "אך עדיין י"ל שכו"ע מודים בחלזון דים, כמו הפורפורה, כיון שצריך תחבולות לצודו, ואי אפשר לאדם לצודו בלי תחבולות, ואפילו אם יודע היכן הוא, שהרי לא היה בימים ההם כלי שחייה משוכללים כמו שיש בימינו, לכן הוצרכו לצודו ברשתות. וחילוק זה, משמע שהגרש"ז הסכים לו, שבשולחן שלמה (סי' שטז אות ד' הע' ב) איתא 'וביאר מרן זצלל"ה (בע"פ) דליכא כלל צידה בצב, דלא חשיב מלאכת מחשבת של צידה לתפוס דבר שאפשר לקחתו כמו אבן ללא שום השתדלות וריצה, ובלא שום התנגדות מצד הנצוד, ולא בעינן תחבולות כלל והוה ליה כתפוס בידו, וממילא חסר בעיקר המלאכה דעל ידי תפיסתו לא חידש כלום, עכ"ל. ומשמע שכל החסרון הוא שאין צריך תחבולות, אבל אם צריך תחבולות, אפשר להיות חיוב צידה אפילו אם הליכתו איטי מאוד. ובפורפורה הרי צריך תחבולות, ואי אפשר לצודו בלא מצודה, והרי חידש הרבה על ידי צידתו".

שוב מצאתי כן בהדיא בדברי הנצי"ב בביאורו לירושלמי (מרומי שדה ירושלמי שבת פ"ז הל' ב ד"ה הצד חלזון): "נראה דהכי פירושו דסבר דתכלת אין במינו ניצוד, דבמקומה אינה צריכה להיות ניצוד, דבמקום שהיא עולה מן הים על ראשי ההרים, המה ניצודים מאליהם. והצודה מן הים אין דרכן בכך אלא ממעשה המשכן מוכח שהיו צדין בכה"ג, דבמדבר אינו עולה. ולכן מסיק שהיה בזה נס כמו בתחשים, ועלתה שם וניצודה מאליה". הרי שאם לא היה נס במדבר והיה הדרך לצוד החלזון היה חייב עליו משום צידה הגם שכשהוא על הארץ הוא

ניצוד מאליו, ומפורש כנ"ל (ומה שכתב שניצוד מאליו לא ביאור אם זהו משום שסבירא ליה כתוס' רי"ד או שסבירא ליה ל שהחלזון הוא דבר שאינו הולך על הארץ.

וזו לשון הים של שלמה בביאור שיטת הראב"ד והרשב"א שנקט כמותן לדינא דאיכא איסור לצוד דג מביבר קטן (ביצה פ"ג סי' ב): "ומ"מ נ"ל דוקא בביבר שהדגים שטים במים כמו בבריכה ואוכלין מעפר הארץ ועשבים אם כן הצד אותם הוי כעוקר אותם ממקום גידולם וכו' אפי' החזירו אח"כ למים מכל מקום חייב משום צידה, דתחילת צידתו הוה כאלו מבדילין מחיותו וממקום גידולו". ועוד כתב (שם סי' יא): "ונ"ל דלא דמי לביבר קטן אפי' הם ניצודין כבר מכל מקום חיותו וגדולו כאן הוא, וכשאתה צדיהו משם היא צידה שלו שהרי אתה מבדילו ממקום חיותו מיד"²¹.

וזו לשון הערוך השלחן (סי' שטז סי"א): "משונה היא מלאכת צידה מכל המלאכות, דבכל המלאכות צריך לעשות המלאכה אבל גרם מלאכה אינו חייב מן התורה דכתיב 'לא תעשה כל מלאכה' עשייה הוא דאסר הא גרמא שרי, ואלו במלאכת צידה אפילו בגרמא חייב, כדתנן צבי שנכנס לבית ונעל אחד בפניו חייב, וזהו גרמא שהרי הוא לא הכניס את הצבי להבית אלא הצבי נכנס מעצמו ורק הוא גרם בנעילת הדלת שניצוד הצבי. וטעמא דמילתא דבצידה לא מקרי זה גרמא, כדפירש"י זו היא צידתו עכ"ל, כלומר דעיקר הצידה הוא המעשה

²¹ וקצת נראה שדבריו הם כעין הרכבה משיטת רש"י ור"ח הנ"ל, דסברתו שהצידה היא מה שמנתק הדג ממקום חיותו – נראה שזהו כעין הסברא שיסוד איסור צידה הוא מה שמונע חירות מבעל החיים, אלא שמשום זה היה פטור היכא שהדגים הם בביבר קטן שאין להם חירות, וסביר ליה להיש"ש שהסברא היא בדרך זו שהוא מנתק ושולל בעל החיים ממקום חיותו ורבייתו, ולכן הוא הדין בדגים בביבר קטן שייך לנתקם ממצב כזה, וזהו על דרך ר"ח שאפילו בניצוד ועומד שייך צידה כל שאין מרות על בעל החיים [וכן איפכא שאם יש עליו מרות הגם שיכול להשתמש פטור כדברי ר"פ, וזה לא שייך להיש"ש], וסבירא ליה להיש"ש שכל חייו ורבייתו ממקום משולל אצל האדם והוא מוציאו מזה זהו צידה [והפוסקים פירשו דברי הראב"ד משום מוקצה, ודברי היש"ש הם משום איסור קוצר, אך משמעות דבריו שמשום איסור צידה נגעו בה עי"ש בס"ב שכתב שאינו אב משמע דתולדה דצידה הוה, ולא תולדה דקוצר]. ופשוט שלפי דבריו יהא איסור צידה בחומט הימי.

האחרונה שנועל בפני הצבי ואם לא נעל הדלת אע"פ שצדו בעצמו שהוליו בידיו משדה והכניסו לבית ולא נעל לאו כלום עבד, ונמצא דעיקר הצידה היא הנעילה. ואם שנים נעלו הדלת שניהם פטורים".

וזו לשון הראש יוסף (ע.ה.): "דודאי פורס מצודה בים ובא החלזון לתוכו לאחר שעה ושתיים, הוצאתו עם המצודה ממים זהו צידתו או מושך הרשת כידוע, ושאני פריסה לחוד וממילא נצוד ומידי דצבי לבית ונעל בפניו".

ועל דרך זה איתא בשביתת השבת (כללי מלאכות שבת פרק ד דיני גרם מלאכה אות א סד"ה ובירושלמי): "דאם מתחש ילפינן מהסתם צדו אותו בידים ובפרט למ"ש הנשמת אדם דמאליו היה בא למרע"ה, ואם מחלזון ילפינן הנה עיקר הצידה היא מה שבני אדם מעלים הרשת מהמים ומנ"ל לחייב במסתייע בפעולתו ע"י כלבים".

ועיין בספר יד דוד (מהדורא בתרא ע.ג.), שכתב: "ומ"ש הרב שושנים לדוד שצידה היה (במשכן) בחלזון, אפ' שאין ללמוד מדבר שהוא בים שקשה לצוד ביותר, אבל דבר שהוא ביבשה אם לא מצינו במשכן דכוותיה, אפשר דאין ללמוד".

סימן ג: מלאכת דש בפוצע חלזון

איתא בגמ' (שבת עה.): "ת"ר הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת. רבי יהודה אומר חייב שתים. שהיה ר' יהודה אומר פציעה בכלל דישא. אמרו לו אין פציעה בכלל דישא. אמר רבא מאי טעמא דרבנן קסברי אין דישא אלא לגדולי קרקע". ומבואר מהגמ' שכולי עלמא מודו שיש בפציעת חלזון השיעור הראוי לחייב עליו משום דש, רק פליגי אי יש דישא בגידולי קרקע, ולרבי יהודה באמת איכא איסור דש בפוצע חלזון.

והנה הרמב"ם כתב (הל' שבת פ"ח הל' ז): "הדש כגרוגרת חייב וכו' והמפרק הרי הוא תולדת הדש, החולב את הבהמה חייב משום מפרק וכן החובל בחי שיש לו עור חייב משום מפרק והוא שיהיה צריך לדם שיצא מן החבורה וכו' והוא שיהיה בדם או בחלב שהוציא כגרוגרת". יוצא מהרמב"ם שכדי לעבור על איסור דש צריך שיעור של גרוגרת, ולפי זה יש שמקשים על מה שטוענין שהחלזון הוא מחומט הנקרא מיורקס: הא אין בו דם כשיעור גרוגרת, דהא צריך חמשה או ששה חלזונות לצבוע רק חוט תכלת אחד!

אך קושיא זה לא על אלו שטוענין שחלזון הוא המיורקס אלא על גדולי האחרונים היא, שכבר כתבו גדולי אחרונים שאין בחלזון כדי שיעור גרוגרת דם. והגאון ר"מ בנעט (בספרו מגן אבות, במלאכת "השוחט") כתב שבאמת פטור משום דש בחלזון מטעם זה, שכן כתב: "ולכן בדף ע"ה ע"א לקמן קאמר הגמ' (-בנוגע נטילת נשמה בפוצע חלזון) דמתעסק הוא, ולא קשה קושית התוספות שם הא בחבורה מתעסק חייב, יש לומר גם כן דהיינו בחבורה דמפרק, אבל לא בחבורה דנטילת נשמה, ומיירי בחלזון דליכא שיעור כגרוגרת דאינו חייב רק משום נטילת נשמה כדפירש הלח"מ"²².

וכן על הגמ' פוצע חלזון (שבת עה.) כתב החת"ס: "בירושלמי תני חדא חייב ב' ותנא אידך חייב א', וקאמר דחייב א' לכ"ע משום נטילת נשמה נראה סתם ירושלמי ר' יוחנן דס"ל דוקא כשפוצעו מת אבל התם פוצעו חי חייב לכ"ע משום

²² ובאמת צ"ע מגמ' הנ"ל.

נטילת נשמה. ומשום דישה לא מחייב בירושלמי נ"ל לרמב"ם א"ש דס"ל בעינן דם כגרוגרות עיין פ"ח הלכה ז' והשגת הראב"ד שם ומיירי ברייתא דירושלמי בלית ביה כגרוגרת²³.

ובאמת גם לא עליהם תלונתם אלא על כל גדולי ראשונים שכתבו שחלזון הוא תולעת, ואין בתולעים שיעור גרוגרת דם. וראיתי בספר סדר משנה (שבת פ"ד מ"א, המחבר הוא זקנו של האדר"ת זצ"ל, ויצא הספר לאור על ידו). שכתב בזו הלשון: "והרי גרוגרת הוא יותר מכזית כמבואר (שבת צא). והרי גם בעופות הגדולים לא משכחת לן שיעור כזה ורק בבהמות".

אך המעיין במפרשי הרמב"ם יראה שאין כאן קושיא כלל. וקודם נעתיק השגת הראב"ד על רמב"ם הנ"ל שעל דבריו מוסבים דברי המפרשים, וזו לשונו: "אמר אברהם וכי המשקין שיעורן כגרוגרת והלא חלב כדי גמיעה ושאר המשקין שיעורן חלוקין". והיינו שהוקשה להראב"ד דלמה השיעור גרוגרת, הא למדים השיעורים מהוצאה, ושם השיעור להוצאת משקין של חלב בכדי גמיעה ולא כמו שכתב הרמב"ם שהשיעור לחלב כגרוגרת, וכן שאר משקין שיעורים שונים זה מזה.

והכסף משנה כתב על דברי הראב"ד: "ואין זו השגה, דהתם לענין הוצאת רשות מרשות, ומה ענין זה לענין הוצאת דם או חלב ממקום חבורם בחי. והטעם ששיעורן כגרוגרת משום דחשיבי אוכל דהא חזו ללפת בהם את הפת". היוצא מדבריו שהיסוד לשיעור גרוגרת הוא משום שכל חשיבותה הוא מה שראוי להיחשב אוכל, ופחות מזה לא היה לה שום חשיבות. ולפי זה פשוט שדם חלזון אשר דמו יקר בתכלית היוקר (כדאי' במהר"ם ב"מ סא:) והיה יקר יותר מזהב וכסף (כידוע בנוגע דם המיורקס) חשוב גם בפחות מגרוגרת.

וכדברי הכסף משנה כתב האבני נזר (ח"א סי' מט): "ובאמת הקן' מגרוגרות אין לה טעם במילה (-להלן נדון בקושיא זו) דשיעור כגרוגרות הוא באוכלין, אך

²³ ונראה שאין לדייק מדבריו שסבירא ליה להחת"ס שהבבלי מיירי כשיש בו כדי שיעור גרוגרת, דזה ודאי לא מסתבר לומר שהירושלמי בסתמא איירי בחלזון קטן והבבלי בסתמא איירי בחלזון גדול, ועי"ש בדברי החת"ס שכל דבריו רק לבאר דברי הירושלמי, ועיין מה שכתבנו בנוגע חת"ס זה בענין צד, לעיל בסימן ב: פורס מצודה בשבת.

כך יש לשאול וכו' אבל שיעור כגורגרות לא שייך במילה כלל, ותדע דברמב"ם פ"ח מהלכות שבת הלכה ז' וח' מבואר למדקדק היטב דבחוכל באדם דחייב אפילו נתכוין להזיק משום דמשכך חמתו אין צריך שיהיה בדם כגורגרות, ודוקא בבהמה שחייבו משום שצריך לדם ולחלב לאכילה וללפת הפת על כן שיעורו כגורגרות, מה שאין כן בצריך לדם ששכך בו חמתו, והוא הדין במילה דאין שייך בו כגורגרות דאין צריך לדם לאכילה אלא למצוות דם ברית".

וכן כתב בדברות משה (סימן יז ענף ט): "והנה לפי זה מסתבר שבחוכל להזיק יתחייב אף בפחות משיעור גרוגרת, דשיעור גרוגרת הוא רק כשצריך להאכילו, אבל לצורך רצונו להחלישו ליכא שיעור דאף בפחות מגרוגרת הוא שיעור לחייבו. וניחא לפי זה מה דמצות מילה הוא מלאכה בשבת דלכן הוצרך הקרא למישרא מילה בשבת בשמיני כדאיתא לקמן בדף ק' אף שבמילת יום השמיני ברוב הפעמים אינו יוצא ממנו דם כגורגרת וגם הא אין צורך לו להדם לשום דבר, דהוא מטעם שצריך להדם, שהטפת הדם הוא גם כן ממצות המילה דהא וכו' ולצורך זה לא שייך שיעור גרוגרת דאף בכל שהוא סגי, שלכן הוא מלאכה בשבת והוצרך קרא למישרא מילה בשבת וכו'".

והנה על קושיית הראב"ד היאך כתב הרמב"ם שחולב חייב בגרוגרת הא במשנה (עז): איתא ששיעור הוצאה של חלב הוא כדי גמיעה, כתב הפר"ח בספרו מים חיים על הרמב"ם (הובא בספר ליקוטים פרנקל) בזו הלשון: "ובעיקרי הקושיא כבר עמדו עליו התוס' בריש פרק המוציא יין (עו): ותירצו עי"ש", וכן כתב בהגהות בן אריה (הובא שם): "עי' תוס' ר"פ המוציא יין, ונראה דדעת הרמב"ם כמ"ש בתוס' שם", ולכן עלינו לעיין בדברי התוס' להבין שיטת הרמב"ם.

במשנה שם איתא "המוציא חלב כדי גמיעה" והיינו שהשיעור לאיסור הוצאת חלב הוא כדי גמיעה, וכתבו על זה בתוס' (עו): "הקשה רבינו אפרים דתניא בשילהי המצניע (צה.) החולב והמחבץ והמגבן כגורגרת, ואין חילוק בין המוציא לחולב דהא לקמן בפירקין אמרין דהמעבד עור שיעורו כמוציא עור. ותירץ ר"י דסתם חלב לגמיה דנפיש מגרוגרת והתם מיירי בחולב לגבינה דאחשובי אחשביה" והיינו שתוס' מחלקים בין היכא שהוא לאכול שאז השיעור כגורגרת

לבין היכא שהוא לשתייה שאז הוא בכדי גמיאה ובסתמא החלב לשתייה, ולכן כדי לעבור על איסור דש בשיעור גרוגרת צריך להחשיבו לאוכל לגבינה, ולתירוצ זה הוה כדי גמיאה שיעור גדול מכגרוגרת.

ועוד תירצו בתוס' באופן שנאמר שגרוגרת גדול מכדי גמיאה: "ומיהו אי כגרוגרת דהמצניע איירי ביבש אפשר אפי' שבתחלה היה יותר מכדי גמיאה, ולפי זה צריך לפרש דסתם חלב הוי להגבינה, והא דמחייב הכא בכדי גמיאה היינו במפרש בהדיא לשתייה, אבל אי סתם חלב הוי לאכול ולשתות ולא לגבינה אפי' היה מפרש בהדיא לגבינה היה חייב אכדי גמיאה דזוטרא הואיל וסתמו לכך".

היוצא מדברי תוס' שלעולם הולכין בתר מה שסתמא הדבר עומד להשתמש בו כדי לשער השיעור שמחייב בו, אך לעולם שייך להחשיבו כדי להחמיר על השיעור ע"ח מה שמפרש בהדיא למה שרוצה. ולפי זה ברור ופשוט שחלזון לצביעה שיעורו אפילו בפחות מגרוגרת כל שחשוב אצל בני אדם מב' טעמים: (א) אינו עומד כלל לאכילה אלא לצביעה, (ב) אין לך אחשביה גדול מזה מה שרוצה לצבוע בדבר יקר זה ופשוט. ולפי הפר"ח הרי זה הביאור גם בשיטת הרמב"ם שמה שכתב גרוגרת זהו דוקא משום שעומד לאכילה ופשוט, אבל היכא שעומד לדבר אחר גם הרמב"ם מודה ששיעורו שונה.

והנה בפוסקים דנו היאך כתב הרמב"ם ששיעורו של חובל בשיעור גרוגרת הא מילה שאין יוצא דם כשיעור גרוגרת וחייב עלה בשבת (שלא בזמנו) משום חבלה, וזו לשון הגאון ר"מ בנעט בספרו מגן אבות (מלאכת שוחט) "ועוד קשה בהך דמילה דחיובו משום חובל והא לא הוי דם כגרוגרת, וזה יש ליישב כיון דמצוה להטיף דם ברית דמשום הכי אין מלין בעודו ירוק, כדכתב הר"ן פרק ר"א דמילה דף נ"ג ע"א מדפי הרי"ף, הוי ליה חשיבותו בטיפה אחת", ועל דרך זה כתב השואל באבני נזר המובא לעיל, ומשמע שם שלעצם היסוד הסכים האבני נזר שמשום מצוה אחשביה אפילו פחות מכדי גרוגרת, ואם כן יש לומר גם בתכלת מצד גודל יקרת הדם אחשביה לעבור על איסור דש.

הרב מאיר הלוי הלמן

מלאכות צידה ודישה בשבת בחלזון (מתוך קונטרס לבוש הארון, ירושלים תשע"ב)

צידה בחלזון

שאלה:

מבואר בגמרא (שבת עה.) שמתחייבים משום מלאכת צד כשצדים את החלזון בשבת. אולם בסוגיה אחרת (שבת קו:) ניתן להבין, כי כל בריה שאפשר לצודה בתנועה אחת (חד שיחייא) אין עוברים עליה משום מלאכת צידה, שכן יצור זה נידון כ"ניצוד ועומד"¹. לפי זה יש להקשות, מאחר שחלזון המורקס הינו יצור איטי ועליכן אפשר לצוד אותו בקלות, הרי שלא יתחייבו עליו משום צד. אם כן מוכח, כי לא ייתכן שחלזון המורקס הינו החלזון של התכלת, שחלזון זה חייב להיות יצור הנע במהירות ואשר קשה לתופסו!

תשובה:

לפני שניגשים לשאלה, ראוי להדגיש, כי ראשונים רבים תרגמו ופירשו חלזון כ"שבלול". מכאן, שבעל-כרחנו עלינו למצוא הסבר מדוע אותם ראשונים סבורים כי יש צידה בשבלול, כמפורש בגמרא הנ"ל.

לכשנעיין נמצא, כי בסוגיה השניה שהוזכרה לא כתוב שאין צידה בבריה איטית. כל שכתוב הינו שאין צידה ביצור שכבר ניצוד ועומד בתוך "ביבר קטן" – כעין כלוב. הגמרא מגדירה "ביבר קטן" ככזה שהוא כל כך קטן עד שאפשר להשיג את החיה ב"חד שיחייא" (שחיה אחת, התכופות אחת). עליכן, אין מכאן ראיה לטענה שגם חיה שאינה ניצודה בתוך ביבר, אין לה דין צידה אם אפשר

¹ "רבן שמעון בן גמליאל אומר: לא כל הביברין שוין. זה הכלל: מחוסר צידה – פטור, שאינו מחוסר צידה – חייב... היכי דמי ביבר גדול, היכי דמי ביבר קטן? אמר רב אשי: כל היכא דרהיט בתריה, ומטי לה בחד שיחייא – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול. אי נמי: כל היכא דנפיל טולא דכתלים אהדי – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול, ואי נמי: כל היכא דליכא עוקצי עוקצי – ביבר קטן, ואידך – ביבר גדול".

להשיגה בשחיה אחת. דהיינו – "חד שחייא" אינו גדר לחיוב במלאכת צידה, כי אם שיעור לגודל של מקום סגור, אשר בתוכו יהיה בעל החיים חשוב כניצוד.

שאלה:

מכל מקום מהמשך הסוגיה שם (שבת קו:) משתמע, כי אין צידה כלל בבעלי חיים איטיים, אפילו במרחב הפתוח: "תנו רבנן: הצד צבי סומא וישן – חייב, חיגר וזקן וחולה – פטור. אמר ליה אביי לרב יוסף: מאי שנא הני ומאי שנא הני? הני עבידי לרבווי, הני לא עבידי לרבווי. והתניא: חולה – חייב! אמר רב ששת: לא קשיא, הא בחולה מחמת אישתא, הא בחולה מחמת אובצנא... תניא אידך: **הצד חגבים בשעת הטל – פטור** (רש"י: עיניהם מתעוורות, והרי הן ניצודין ועומדין), בשעת השרב – חייב". ולכאורה יש ללמוד מהגמרא הזו, כי בעל חיים אשר יכולתו להלך מוגבלת בידי גורם כלשהו (הגבלה פיזית, חולי וכו'), אין עוברים עליו משום צידה, וזאת מכיוון שהינו 'ניצוד ועומד'. ישנם שהסיקו מכך, כי מלאכת צד אינה שייכת בשום בריה בעלת הילוך איטי, ואם כן הדרא קושיא לדוכתא – כיצד ניתן להתחייב משום צידת חלזון?

תשובה:

כאשר עלימנת לצוד בעל חיים כלשהו אנו נזקקים לתחבולות המצריכות תכנון, אומנות ומיומנות, הרי שמעשה צידה זה מוגדר כמלאכת צד שחייבים עליה בשבת, אף כאשר מדובר ביצור הנע באיטיות. דבר זה מפורש בגמרא (ביצה כד.): "היכי דמי מחוסר צידה? אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל: **כל שאומר הבא מצודה ונצודנו**" (רש"י: הבא מצודה – כלומר: שצריך לבקש תחבולות לתפשו). וכן הוא בשו"ע (או"ח תצז, ז): "שאר כל חיה ועוף שמחוסרים צידה, **שצריך לומר הבא מצודה ונצודנו**, אסור לצודן וליתן לפניהם מזונות; וכל שאין מחוסרים צידה, מותר לצודם וליתן לפניהם מזונות".

חלזון המורקס ניצוד באמצעות תחבולה מיוחדת, אשר בוודאי ראוי לה השם "צידה". החלזונות ניצודים על ידי הורדת רשתות לתוך הים, שבתוכן נמצאים פתיונות. החלזונות נתפסים בפתיון ונלכדים אל תוך רשתות מיוחדות העשויות לכך. תהליך זה מתואר בידי פליניוס ובספרים נוספים:

"הפורפורה נלקטת באמצעות מין סלסלה קטנה ובמלכודות². אלו מושלכות לתוך הים, ובתוכן מניחים צדפות לפתיון, אשר בתוך שבריר שניה סוגרים על הקונכיה, וברזמנית הם מכישים על חפץ, כפי שאנו רואים אצל השבלולים³."

"מקורות הסטוריים, כגון אריסטו ופליניוס, מתארים את אופן צידת שבלולי המורקס (דהיינו ארגמון קההקוצים וחדקקוצים) באמצעות סלסלות קלועות עם פתיון, וזאת על-מנת להפיק מהם לאחר מכן צבע סגול. כיום, ארגמון קההקוצים וארגמון חדקקוצים משמשים במסחר כמיני יוקרה בכמה מדינות בסביבות הים התיכון, ובעבר הם ניצודו לצורך אכילת בני-אדם באמצעות כמה וכמה סוגי כלי דיג מקצועיים (כגון: סירים, מלכודות בצורת סלים, זחליים, רשתות סקופ, רשתות מכמורת, רשתות זימים ורשתות טראמל)⁴."

זאת ועוד, רבים מפוסקי זמננו מצביעים על כך שהגמרא דנה דווקא על בריה אשר כוח הילוכה מוגבל באופן זמני. בצירוף כזה, לא תחול על הפעולה שם של מלאכת צידה, שכן בעל החיים כבר נחשב לניצוד ועומד ע"י החולי או המצב האחר אשר מגביל את הילוכו הרגיל. אולם בעל חיים אשר הילוכו הינו איטי מעצם טבעו אינו נחשב בשל כך לניצוד תמידי, וממילא חייבין עליו משום צד⁵.

² בלטינית המקורית כתוב "נאסיס". "הנאסא היה כלי העשוי לדוג דגים באמצעות חיבור של עצי ערבה. מסתבר שמלכודת זו הייתה נעשית בצורת בקבוק גדול ולו פיה צרה, והיא הונחה כאשר פיה לכיוון הזרם" (John Bostock, Book IX, Chap. 48, Note 10). "סל עשוי מקנים בעל צוואר צר לצוד בו דגים... מלכודת או פח" (Lewis & Short, 1879).

³ Pliny, Book IX, Ch. 61.

⁴ Vasconcelos, Carvalho, Castro & Gaspar (2008).

⁵ עיין מש"כ בזה בספר הלכות שבת בשבת (פרק נ), כי שלילת החירות של בריה חשובה כצידה, ואין הבדל בדין בין בעלת הילוך מהיר לבעלת הילוך איטי. וע"ע מש"כ שם בדברי התוס' רי"ד. וכן הובא למעשה בספר אורחות שבת (א' פי"ד בהערה) בשם הגרי"ש אלישיב זצ"ל. וכ"כ בספר תורת המלאכות בשם הגר"נ קרליץ שליט"א. ובענין מש"כ בספר שמירת שבת כהלכתה בשם הגרשז"א זצ"ל שאינו חייב באופן כזה, עיין במהדורה החדשה שכבר נתעורר בזה מדברי רש"י הנ"ל, ובספר הלכות שבת בשבת כתב ששלח כן להגרשז"א בסוף ימיו, ושמע שרשם כן ברישומותיו. ועיין בשולחן שלמה (סי' שטז) שהביאו משמו, שגם את עיקר חידושו לא אמר אלא בדברים שאין צורך בתחבולות לצודם, וכדברינו לעיל.

ובאמת לכשנדקדק נמצא כי הדבר מפורש במשנת שמונה שרצים (שבת קז.), הקובעת כי כל שמונת השרצים האמורים בתורה – הצדן חייב. אחד מאותם שרצים הוא ה'חומט', וכבר ביארנו לעיל בפרק הראשון, כי הרבה מהראשונים מתרגמים 'חומט' כשבלול. יוצא מכאן על כרחך, שכל אותם ראשונים סוברים שצידת שבלול הינה מלאכה של תורה. על-כן מובן מדוע כללו רש"י ורבינו ירוחם את התולעים ואת השבלולים בתוך רשימת בעלי החיים שחייבים עליהם משום צד, זאת על-אף טבע הילוכם האיטי⁶.

עוד יש להעיר, כי הירושלמי (כפי שהבינוהו התוספות) מביא דעה, שלפיה אין חיוב משום צידה על צידת חלזון⁷. ייתכן לומר כי נקודת המחלוקת בין דעה זו לדעה שנפסקה להלכה, שלפיה חייבים על צידת חלזון, יסודה בנידון הנ"ל. מכל מקום, על כרחנו יש לומר, כי התוספות הבינו כי אין מדובר בבעל חיים בעל הילוך מהיר שאינו מוגבל (כמו דג רגיל), שכן במקרה כזה בוודאי שלא היה מתעורר ספק ולא הייתה מחלוקת האם חייבים עליו משום צידה אם לאו.

העולה למסקנה:

מלאכת צד ללא ספק חלה על בעלי חיים המהלכים באיטיות בכלל ועל חלזון המורקס בפרט, במיוחד לאור העובדה שהוא ניצוד במקצועיות באמצעות רשתות ומלכודות.

⁶ רש"י (שבת קז.): "ושאר שקצים ורמשים – כגון **תולעת** ונחשים ועקרבים". רבינו ירוחם (תולדות אדם וחוה נתיב י"ב חלק י' פ' טור ג): "ושאר שרצים כגון **תולעת וחלזונות** ועקרבים הצדן לצורך חייב". וכן ברע"ב שם. ובאליה רבה (סימן שטז ס"ק יט) הובאו דבריהם להלכה.

⁷ תוספות (שבת עה.): "וצ"ע דבירושלמי משמע דצד חלזון **לא מיחייב** משום צידה". ירושלמי (שבת פרק ז הלכה ב): "הצד חלזון ופצעו אית תניי חייב שתיים. אית תניי אינו חייב אלא אחת. מאן דאמר שתיים אחת משום צד ואחת משום נטילת נשמה. מאן דאמר אחת היידא משום נטילת נשמה. **ולית לה צידה**". ובקרבן העדה ושאר מפרשים שם פירשו בעניין אחר, ועיין שיירי קרבן שהביא גם פירוש התוספות.

דישה בפציעת החלזון**שאלה:**

מבואר בגמרא (שבת עה.) שלדעת רבי יהודה מתחייבים משום מלאכת דש כשפוצעים את החלזון בשבת. השיעור כדי להתחייב במלאכת דש הוא כגרוגרת, כמבואר ברמב"ם (שבת ח, ז): "הדש כגרוגרת חייב... וכן החובל בחי שיש לו עור חייב משום מפרק... ואינו חייב עד שיהיה בדם או בחלב שהוציא כגרוגרת". כמות הצבע המופק מחלזון המורקס פחותה מכגרוגרת, ואם הוא חלזון התכלת, כיצד ייתכן שיתחייב אדם על פציעת החלזון משום דש?

תשובה:

הטיעון הנ"ל לוקה במספר הנחות מוטעות –

ראשית, מלשון הגמרא לא מוכח כלל שהנידון מתייחס דווקא להפקת צבע מחלזון יחיד. הגמרא כלל אינה עוסקת כאן בשיעור שמתחייבים עליו, וברמת העיקרון, בהחלט ייתכן היה לומר שכדי להגיע לשיעור חיוב יהיה צורך בדישת מספר חלזונות.

לבד מכך, אותה הנחה, שלפיה השיעור הקטן ביותר להתחייב עליו משום מלאכת דש הינו כגרוגרת רחוקה מלהיות מובנת מאליה. ואכן, בירושלמי מפורש, כי שיעור זה, של כגרוגרת, לא נאמר אלא ביחס לאוכלין⁸.

הראב"ד קובע במפורש, כי השיעור משתנה מנוזל לנוזל. הוא מדמה את הנידון שלנו לנידון של מלאכת הוצאה, שם מבואר באריכות במשנה ובגמרא (בעיקר בפרקים ח-ט, בשבת) שהכמות הנצרכת להתחייב משום הוצאה משתנה מדבר לדבר, כאשר בכל פרט השיעור נקבע על-פי חשיבותו. דהיינו הכמות הקטנה ביותר לחיוב תהיה הכמות הקטנה ביותר שבניאדם רגילים מחשיבים

⁸ תלמוד ירושלמי (שבת פ"ז ה"ב): "כל אילין שיעוריא אם לאוכלין כגרוגרת...".

על-מנת להוציא⁹. מחירו הגבוה של נזול הצביעה ידוע מדברי ההיסטוריונים. ואם כן, מסתבר לומר, שכאשר דנים על צבע שכל טיפה ממנו יקרה לאין ערוך, הרי שהשיעור להתחייב על דישתו יהיה הרבה פחות מכגורגרת, וייתכן שיתחייבו בו אפילו על טיפה אחת.

אף הרמב"ם, אשר מצריך שיעור גרוגרת להוצאת דם, מדבר רק ביחס לדם מכה. מאד ייתכן שגם הוא יסכים לעיקרון שהבאנו לעיל, שלפיו כאשר לדם ישנם ערך וחשיבות מעבר לרגיל בדם המכה, השיעור יהא אז פחות מכגורגרת¹⁰.

העולה למסקנה:

ללא ספק, ניתן להתחייב משום מלאכת דישא ושיעורה בהפקת חומר הצבע מהפורפורה, אשר כל טיפה ממנו יקרה לאין ערוך.

⁹ השגות הראב"ד (הלכות שבת פ"ח ה"ז): "ואינו חייב עד שיהיה בדם או בחלב שיוציא כגורגרת. א"א וכי המשקין שיעורן כגורגרת והלא חלב כדי גמיעה ושאר המשקין שיעורן חלוקין". והוא על פי המשנה (שבת ח, א): "המוציא יין כדי מזיגת הכוס חלב כדי גמיעה דבש כדי ליתן על הכתית שמן כדי לסוך אבר קטן...". וכן מבואר בתוס' (שבת עו: ד"ה המוציא יין) וריטב"א ורמב"ן ומאירי (שם), דשיעורי דש נלמדים מהוצאה. וכן כתב בפשיטות בשו"ת אבני נזר (אורח חיים סימן נח, יג).

¹⁰ וכן כתב הכסף משנה בדעת הרמב"ם עצמו (הלכות שבת פרק ח הלכה ז): "והטעם ששיעורן כגורגרת משום דחשיבי אוכל דהא חזו ללפת בהם את הפת". וכעין זה כתב המהר"ם בענעט בספר מגן אבות (עמ' ז, ד"ה והשוחרט): "אמנם הרמב"ם יש לו בזה שיטה אחרת, וסבירא ליה דדוקא שוחט או חונק יש בו משום נטילת נשמה, אבל חובל בין באדם ובין בבהמה משום מפרק הוא והוי תולדה דדש, וע"כ בעינן דוקא כגורגרת כשיעור דישא וקשה טובא לדבריו... ועוד קשה בהן דמילה דחיובו משום חובל והא לא הוי דם כגורגרת... יש ליישב כיון דמצוה להטיף דם ברית, דמשום הכי אין מלין בעודו ירוק, כדכתב הר"ן פרק ר"א דמילה, הוה ליה חשיבותו בטיפה אחת".

נטילת נשמה – הצבע שמפיקים מהחלזון מתקלקל סמוך למיתתו

איתא בגמרא שבת (עה.): "דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל [י"ג: דליצלח¹¹] ציבעיה".

תופעה זו מתוארת במפורש במקורות רומיים ביחס לצבע הפורפורה: פיליניוס: "נקודת מפתח היא להשתמש בדג כשעודנו בחיותו, שכן אחר מותו הוא פולט החוצה את אותו המיץ."¹²

אריסטו: (היסטוריה של בעלי החיים 5, 15) "הדייגים מאוד חפצים לשבר את החיה לשברים בעודה חיה, שהרי אם תמות קודם לסיום התהליך, היא תקיא את הפרח; מהטעם הזה משאירים הדייגים את החיות בתוך הרשתות עד שתתאסף כמות מספקת ויוכלו להתעסק בהם בזמן הרצוי להם."

אותה "הקאת המיץ" המוזכרת בפליניוס, ככל הנראה היא הגורמת לחסרון באיכות הצבע, או לחילופין לבליעתו של הצבע בתוך בשר השבלול. חסרון זה מתואר אף בספרים נוספים.¹³

החלטנו לערוך ניסוי. לקחנו שני חלזונות ושברנו להם את הקונכיה. מהחלזון הראשון הוצאנו מיד את הצבע ומרחנו אותו אל תוך בד. את החלזון השני הנחנו בצד למשך כמחצית השעה, ורק אז הוצאנו את הצבע ומרחנו את צבעו אל תוך אותו בד במקום אחר.

שתי אבחנות התבהרו לעינינו –

1. זמן מועט אחר מותו של החלזון, הצבע מתחיל לנזול והוא נספג בבשר. עינו של הצבע אף מתחיל להשתנות משחור לסגול.
2. הצבע הראשון עמד בעינו אחר שטיפת הבד, בעוד השני נשטף כמעט לחלוטין.

¹¹ כן היא גרסת הר"ח והרמב"ן (שם), וכן גרס הערוך, ובתשובות רב נטרונאי גאון (מכון אופק, סימן תפא) ור"א בן הרמב"ם (שו"ת ברכת אברהם סימן יט).

¹² Pliny, Ch. 36. ראה גם: Aelian, De Natura Animalium (16:1), המתאר את אותה מציאות.

¹³ Rawlinson, 1889. ראה גם: Aelian, De Natura Animalium, Book XVI Ch. 1.

לתופעה שנגלתה לעינינו ישנו הסבר פשוט – ברגע שבו החלזון נשבר, מתחיל הצבע לנזול ולהיחשף לאוויר. בעקבות כך, עובר הצבע תהליך של חמצון (ועליכן השינוי בעינו). מכיוון שהצבע חייב להימצא בעיצומו של תהליך החיזור על-מנת שיתמזג בבר, הרי שברגע שמתאפשר לו לעבור חמצון, הוא יעבור בשטיפה. אף כי ניתן בעקבות כך להעביר את הצבע תהליך של חיזור (ההפך מחמצון), הרי שתהליך זה ארך זמן ולא תמיד הצליח במאת האחוזים כאשר נעשה באמצעות השיטות המקובלות בימי חז"ל.

התופעה אשר אובחנה בידי חז"ל אכן קיימת בחילזון זה ותועדה בברור גם במקורות חיצוניים.

הרב בנימין זאב הלוי הורביץ

הערות מסוגיות הצד חלזון והפוצעו (מתוך קונטרס חותם של זהב, בני ברק תשע"ה)

הצד חלזון

שאלה:

יש מקשים דבשבת (עה.) איתא דהצד חלזון חייב משום מלאכת צידה. והפורפורה שהוא עומד במקומו ולא עביד לרבווי, הוה ליה כצבי חיגר שאין מחויבים על צידתו (שם קו:).

תשובה:

הנה גדולה מזו כתב רש"י (חגיגה יא.) לגבי חומט שמח' שרצים, "אומר אני שהוא מין שרץ שקורין לימצ"א הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל..." והיינו חלזון דיבשה, דהא חלזון של ים הוא שרץ המים, וח' שרצים הם מהשורץ על הארץ. וא"כ אף חלזון דיבשה דלא עביד לרבווי כלל יש בו צידה, דהא אמרו במשנה (שבת קז.) "ח' שרצים האמורים בתורה הצדן... חייב" ואף שהוא ניצוד ועומד (וכן נקט הגר"ש אלישיב עיקר דהלכה כרש"י הובא באורחות שבת פי"ד, הערה כא)¹. וצריך לחלק בין חומט של רש"י לצבי חיגר².

¹ ובאגלי טל (בורר יא) "וגדולה מזה שהצד דגים מתוך הנהר אפשר דחייב". ואם כן כל שכן בזה, שיכול להלך וגם הוא נסתר ע"י צורתו הדומה לסלעי הים ובצבעו הדומה לים.

² ואפשר שהחילוק הוא דצידה לא הוי אלא במקום ששוללים את חירותו של הבע"ח, ואילו צבי חיגר או חולה שכבר נשללה חירותו ממנו ע"י חוליו, תו אין מוסיף בו צידה. אך במקום כזה שהוא חי בצורתו הטבעית, אזי הבאתו לתנאי שבי, חשיבא צידה. ובבה"ל (סי' שטז) כתב, דבב"י משמע דס"ל לר"ח דבצידת צבי החולה מחמת אובצנא, אף דאין יכול לזוז ממקומו, חשיבא צידה. והקשה, כיון דאין יכול לברוח מ"ש מצבי חיגר. ואין לומר דמשום שעתיד להיות בריא לאחר זמן, דמ"ש מחגבים בשעת הטל דאמרינן דהצדן פטור (שבת קו:). ולהאמור שמעתי ליישב (בשם הגרמ"מ קרפ שליט"א בספרו) דבע"ח שהוא בצורתו הטבעית שייך בו צידה, אף אם השתא אין יכול לברוח. ורק כשחל בו שינוי מצורתו הטבעית חשיב שהוא כבר ניצוד ועומד. ולכך מחמת אובצנא שהוא עייפות בעלמא, חשיב צורת חייו הטבעית יותר מחגבים בשעת הטל או צבי חולה. ויל"ע דלא א"ש עם דברי

ויש עוד להוסיף דאף להתוריד (חגיגה יא.) דפליג על רש"י וסבירא ליה דאין צידה בחלזון דיבשה משום שאינו יכול לזוז כמעט, יש לחלק חלזון של ים מחלזונות של יבשה, דאיתא בביצה (כד.) "היכי דמי מחוסר צידה, א"ר יוסף אר"י אמר שמואל כל שאומר הבא מצודה ונצודנו", ואם כן הפורפורה הזה, כיון שהוא נמצא במעמקים מקום שאין יד אדם משגת אותו ואף הוא נסתר שאין מבחינים בו בקל ואינו ניצוד רק ע"י פיתיון שמניחים לו ברשתות, הוא בכלל "הבא מצודה ונצודנו" דחשיב צידה.

ולא דמי לצבי שבור או לאוויזים ותרגומים שברשותו, דהתם גם בלא צידתו היה עומד ברשותו, אבל הכא בלא צידה אינו עומד לשימושו של האדם (והגם שכיום יש שצדים אותו אפילו בצלילה, מכל מקום בדרך כלל היו נצרכים לשם כך לאמצעי צלילה מיוחדים שלא היו בזמנם).

והרי להדיא איתא בפירוש הראב"ד לספר יצירה (הקדמה נתיב ח), שהחלזון הוא עומד במקום אחד, וע"כ צריכים אנו לפרש דעת המחייבים על צידתו כנ"ל. ואיתי שפיר טובא דלפי זה אפשר לבאר מחלוקתם של הבבלי והירושלמי [שהובא בתוס' שבת עה. דבירושלמי איתא שהצד חלזון פטור] בבריה כזו שהיא קצת ניצודת ועומדת, אם תפיסתה חשיבא צידה. **ואדרבה** יש לדקדק מעצם המחלוקת שהוא קצת ניצוד ועומד, דלא מסתבר שנחלקו במציאות. ואם כן יש בזה סימן נוסף המתקיים בחלזון זה (שטבעו לעמוד בדרך כלל בלא תנועה)³.

אלעזר בן מהבאי, דחגבים בשעת השרב, אם מקלחות פטור והיינו משום דצידתם פשוטה ואף דהחגבים חיים בצורתם הטבעית. אך י"ל דר"ח לטעמיה דפי' שם דענין מקלחות, דמוקים ע"י הקילוח וא"כ שוב אפשר ל' דחשיבי ניצודים כיון דאינם בכחם לפי טבעם.

³ ויש מקשים דכיון דדרך צידתו ברשת כמבואר בגמ', א"כ אין חייב אלא אי בשעת פריסתו ילכוד כמבואר בתוס' (שבת יז:), ואין מצוי בפורפורה שיהיה כן. אך אין זו קושיה של כלום דהתם לא איירי במקום שמוציא את הרשת אלא כשנשאר לכוך בתוך הרשת, אך כשצורת הצידה היא ע"י הוצאת הרשת מן הים בהא ודאי הוצאתו זו היא צידתו, ועד שאין מוציא הרשת מן המים אכתי אין צידתו גמורה. ובלא"ה, לדעת רש"י שבחומט של יבשה חייבים על צידתו הוי אפשר לאוקמי הא דצד חלזון חייב, כשצד בידו. ועוד יש לחלק דתוס' כתבו דקושיתם שם משום דאינו יודע אם יצוד, אך במקום שצידתו ודאית וכמו שמצוי בצידת הפורפורה (כשמניחו במקום שמצויים חלזונות) בהא ודאי יתחייב אפי' על פריסת המצודה.

עוד יש לתרץ באופן אחר, דבמקום שצדים אותו ברשתות נמצא שאין שעת צידתו אלא שעת הוצאת הרשת מן המים ואז הוא במצב של מהלך ולא רובץ על פני האדמה.

והפוצעו

שאלה:

לדעת ר"י (שבת עה.) הפוצע חלזון חייב משום מפרק, ומפרק שיעורו גרוגרת ואילו בחלזון הזה אין בדמו גרוגרת.

תשובה:

קושיא זו אינה אלא לדעת הרמב"ם דחובל שיעורו גרוגרת, אך כבר כתב הכס"מ שם (שבת ח, ז), דגם לדידיה אין שיעור זה אלא בדם שראוי ללפת בו הפת, דבזה שיעורו כאוכלין (וכדאמרי' בגמ' בחובל וצריך לכלבו), אך לא נאמר שיעור זה אלא באוכלים ולא במיני הצובעין.

ועוד יש לומר על פי מה שהביאו הרבה מהאחרונים דברי מהר"ם בנעט (מגן אבות ד"ה השוחט) ליישב מה שמקשים על דברי הרמב"ם, מהא דבמילה ליכא גרוגרת ואפילו הכי איצטריך קרא להתירה בשבת, ועל זה כתב מהר"ם בנעט דמשום חשיבות המצוה שיעורו פחות. והכא נמי נימא דדם חלזון חשיב, וכדאמרינן לגבי הוצאה דשיעורא דארגמן בכלשהו (שבת צ. ; ובמגן אבות שם רצה לומר דחלזון איירי **דווקא** בדליכא גרוגרת, ומיישב בזה קושיא אחרת שהוקשה לו בסוגיא עיי"ש סוה"ד).

מתעסק הוא אצל נטילת נשמה

מבואר בסוגיה דשבת (עה.) ג' סימנים על טבע החלזון שצובעים בו :

א. שצבעו טוב יותר כשהוא חי.

ב. שאפשר להוציא ממנו צבע אף אחר מותו, אלא שאינו צלול.

ג. שהוא מת בפציעתו להוצאת הצבע.⁴

⁴ יעוין עוד בדברי רש"י שם, שאין זה מוכרח שימות מייד ממש אם ייזהר בפציעתו שלא להורגו

ג' סימנים אלו קיימים בפורפורה הנ"ל⁵ ואינם בכל מיני החלזונות, כגון הינטינה שהציע הרב הרצוג].

וראיתי מעירים בעצם דברי הגמ' שם, דלכאורה מיירי שרוצה להוציא כל דמו לצביעה ואם כן דבר זה אפשר לעשותו מייד, ע"י הוצאת כל צבעו. ואם כן מאי אכפת לך שאחר כך מת (שהרי ודאי אינו מת אלא **אחר** הוצאת הדם), והרי צבעו כבר יצא. ובאמת בחלזון זה אתי שפיר טובא, דתחילת דישתו של החלזון היא ע"י פציעת הקונכיה בפטיש ועל ידי זה פוצע גם גופו (וכ"מ מר"א בן הרמב"ם בשו"ת ברכת אברהם סימן יט, דהלשון "פציעת חלזון" היינו בקונכיה ואתי שפיר טפי דנקט דווקא לשון פציעה ולא לשון חבלה אי נימא דקאי דווקא על הקונכיה שהיא דבר קשה, דבהרבה מקומות נאמרה לשון פציעה בדברי חז"ל על כגון דא כמו באגוזים ופציעת מוח וכד'), ואם לא יזדהר בפציעתו יכול הוא להרגו מייד במכה ראשונה, טרם שהוציא את דם הצבע שבו ואז כשיבוא לחתוך השלפוחית שלו להוציא הדם יהיה כבר לאחר מותו ולא ייציל צבעיה אחר שנבלע והתערב בבשרו.

ואף כשנזהר בפציעתו צריך להוציא דמו טרם מותו. ופעמים שצריכים לחזור ולחתוך כדי להוציא כל דמו וצריך שלא ימות בינתיים. ובפרט כשפוצע הרבה חלזונות יחד (כדרך הצובעים), שאז יכול להיות שפוצע כולם (היינו את הקונכיות) ואחר כך מוציא הדם וצריך להיזהר שלא ימותו בינתיים (שנפצע גופם מעט, בפציעת הקונכיה ומת על ידי זה). וכן כתבו חכמי האומות שצריך למהר בהוצאת דם הפורפורה, שלא ייפסד. ויש עוד דרך להוצאת הצבע, שמופיעה גם היא אצל הקדמונים והיא על ידי ריסוק הקונכיה ומיצוי דמה (וכך נהגו להוציא הצבע בחלזונות הקטנים שקשה להוציא מהם הדם). וההוצאה בצורה זו אורכת זמן רב יותר ובזה ודאי עלול למות בהוצאת דמו בינתיים ובעי ליה לשומרו

(שגם זה מתאים לחלזון הפורפורה, שאפשר להיזהר בשבירתו ולפוצעו רק במקום בלוטת הצבע ומת רק אחר זמן, ואין צריך להוציא דם חיותו, אלא המעט שנפצע עם השבירה ועם חיתוך מקום כינוס הדם, כדאיתא בתוס' שם דבהוצאת דם הצבע יוצא אף דם חיות).

⁵ כי במוותו מפריש צבעו ונבלע בבשרו ואז קשה יותר צביעתו ואין הצביעה צלולה כל כך.

בחיותו כמה דאפשר. וכן פשטות לשון רש"י שם דהפציעה היא ע"י דחיקת התולעת עצמה.

איברא, לקושטא דמילתא, יש לדקדק בלשון רש"י "כיון דכל עצמו מתכוין וטורח לשומרו שלא ימות בידו, אפילו מת אין כאן אלא מתעסק", ולכאורה מה היה לשונו חסר אי הוה אמר "כיון דאין רוצה במותו". ומשמע שהענין אינו דווקא משום שעכשיו יש לו ענין שלא ימות, אלא דכיון שבכל התעסקותו בו טורח לשמרו שלא ימות, אזי גדר מעשהו לא יכול להיחשב ככוונת הוצאת נפש. ואף שבאותו שעה ממש שמוציא הדם תו לא אכפת ליה שימות אחר שעה.⁶ ולפי זה גם בצורה שנוהגים היום להוציא הדם, ייחשב גם חיתוך בשר התולעת (ולא רק פציעת הקונכיה) כמתעסק אצל נטילת נשמה, גם כשגמר להוציא כל דמו ולא איכפת ליה שימות מיד בתר הכי.⁷

[ובאמת נראה שא"א לדקדק מלשונות הראשונים על צורת פציעת החלזון, כי הם לא כיוונו אלא ללמדנו הדינים העולים בסוגיא, ובעניין כזה אין לנו ללמוד אלא את עיקר תוכן דבריהם וביאוריהם בסוגיא, אך מרהיטת לישנייהו אין להוכיח בדבר כזה שלא הכירו החלזון כלל (עיי' רמב"ן בראשית לה, טז ד"ה זה כתבתי תחילה) ובפרט שבכל עניני המציאות בחלזון רבו דעות הראשונים בהם ובודאי המציאות אינה כדברי כולם.]

⁶ והיינו אף שבודאי ימות והוי פס"ר, בכה"ג לא חשיב שמתכוין לכך בפעולתו. והיינו כיון שענין חיובו של פס"ר הוא משום כוונה. וכפי שנתבאר ברש"י שבת נ: "אבל לא סורק – במסרק דודאי משיר" ואילו בגמ' בנזיר מב. לגבי איסור זה "אמר רבה כולה ר"ש היא, כל הסורק – להסיר נימין מדולדלות מתכוין", הרי דפי' עניין פס"ר משום כוונה. [וכמ"ש הרא"ש (שבת פרק טז ס"ח) "ולפירוש הערוך דרבי שמעון לא מחייב בפסיק רישיה אלא היכא דניחא ליה באותה מלאכה דאיכא למימר אנן סהדי דקמכוין"].

⁷ ומה שהעירו לדון לחייב על חיתוך בשר החלזון, מלבד שיש מקום לדון בזה בהלכה מכמה פנים, ברם אין הפעולה הזאת מוכרחת ואינה אלא לשם נוחות הוצאת הדם, ואם כן הדבר תלוי בדרך שימוש ולא מילתא פסיקא היא.

טענות כנגד זיהוי הפורפורה: קושיות מדברי הגמ' שבת עה. (מתוך קונטרס עיוני הלכה)

בקונטרס 'בין תכלת לארגמן' מקשה על הסוברים שחלזון התכלת הוא הפורפורה מהסוגיא שבת עה ע"א.

א. בגמ' מבואר שמקפיד ביותר שלא ימות כדי שלא יהיה הדם פחות צלול לצביעה, ובפורפורה שחותכין קונכיתו אינו מת מיד אלא רק כעבור זמן רב, וענה על זה בקונטרס "להבדיל בין תכלת לארגמן" שהמציאות בפורפורה, שאם הוא מרגיש במכה הוא מיד מבליע או מפליט את הצבע וזה הולך לאיבוד, וגם בספרי הקדמונים מבואר שהיה צריך מומחיות לעשות זאת במהירות לפני שיספיק לעשות זאת, ועל פי זה רצה לומר שלכן היה קפידא.

אבל מה נעשה שבגמ' מבואר שהקפידא הוא כי היכי דליציל ציבעיה [וכען זה בגרסת הערוך שם בגליון] ולא אמרו כי היכי דלא ליבלע ציבעיה שזה עיקר הקפידא, ומאידך בכל תיאורי הקדמונים מבואר שהקפידא הגדולה היא משום שהחלזון מאבד את הצבע כשמת או פוגעים בו [ויש קונטרס שכתב דאמנם נעשה הדם פחות צלול וטוב אבל רק אחרי כחצי שעה, ואם כן על כרחך זה אינו המין המדובר בגמ']. וכן קשה שבגמ' מבואר שמקפיד שהחלזון לא ימות מטעם זה, ולדבריהם אין הקפידא שלא ימות אלא הקפידא היא שלא יפסיד את הצבע, ובאריסטו כתב שהיו מקפידים להוציא הצבע בעודו בחיים או מיד אחר כך ולכאורה משמע שלא נעשה שינוי מיד, וביאר את הקפידא שם כיון שאם הוא מת בורח הצבע.

ב. הוא מאריך להוכיח איך מפירושי כל הראשונים מבואר שלא כפורפורה, וכן שהוא מת בזמן העיסוק, ואם זהו חלזון התכלת אנו צריכים לומר שכולם

ממש טעו במציאות. [אלא שאכן הם חלוקים זה מזה במציאות ואין עלינו אלא ליישב את הגמ'. אלא שגם זה אינו עולה כהוגן וכנ"ל].
 ג. רש"י וראשונים נוספים פירשו לשון 'פוצעו' שהיינו הדחיקה ביד להוציא דמו, ובחלזון עם קונכיה זה לא שייך. [וביארנו במקום אחר שכנראה הוקשה לרש"י שלא הוזכר בברייתא שיש לו נרתיק ומה מראהו, ולכן פירש דמיירי בחלזון בלא נרתיק].

ולהלן ברור אמיתות מציאות החלזון כפי שנמסר לי מפי הרב טבגר¹: כאשר יש לאדם ביד חלזון חי אין שום תקלה ושום בעיה שעלולה להיות בזמן הפציעה, ואף אם החלזון מת בזמן העבודה הצבע לא אובד מיד (והוסיף שכלל לא ברור מתי להגדיר את זמן מיתתו כיון שכמעט ולא זו), וההשתדלות היחידה בעניין היא לצוד את החלזון כשהוא עוד חי (כי פעמים הם כבר מתים בים או ששכחו אותם במקום כלשהו), אבל אם הוא חי לא קורות בזמן הצביעה בפועל שום תקלות והאדם אינו בהול ולא מתעניין במיתתו כלל. וכן לא ידוע ולא מובן מה שאמרו בגמ' שהצבע נעשה פחות צלול, ואף הפוצע חלזון מת – אף על פי שהוא שופך את הצבע שבו במיתתו, מכל מקום נשארת כמות קטנה של צבע, אבל צבע זה הוא צבע רגיל שעובר המסה והרתחה ונכנס לתוך הכלי שיש בו את שאר הבלוטות ואינו יודע מהו 'לא צלול' בצבע.

אלא שאם כן כמובן דברי הגמ' קשים מאוד. ואמר שבמקום לפרש את המציאות על פי ההגדרות שיצאו בגמ', יש לעשות הפוך, ולאחר שראינו שהמציאות היא שאין נפקא מינה במיתתו, יש לבאר בכוונת הגמ' שכיון שבעלמא כשאוסף את החלזונות מעדיף למצוא את החלזונות כשהם חיים ולהתעסק עמם מאשר עם המתים לכן נחשב כמתעסק שלא ניחא ליה במיתה שלהם.

¹ שהוא בר סמכא יותר מכל החיבורים המגמתיים שראיתי בעניין, כיון שניכר שאינו מנסה להתאים את המציאות למה שצריך להיות לפי שיטתו.

וכמובן שפירוש זה אינו מתקבל כלל וכלל, הן בגדרי 'לא ניחא ליה' – שלא נראה שכיון שבצדפות שבים מעוניינים למצוא את החלזונות כשהם בחיים זה ישליך על כוונת ועסק האדם בזמן שהחלזון בידו ואין לו שום נפקא מינה בזה, והסיבה שהייתה בעודם בים לא קיימת כעת², והן בלשון הגמ' "שאני הכא כמה

² שהן לפי רש"י (וכן פירש המאירי) התחדש בגמ' כלל בדין פס"ר, דהא דמודה ר"ש דפס"ר ולא ימות חייב אינו אמור אלא היכי דלא אכפת ליה אי מתרמי או לא, אבל כשמתעסק להדיא ככל יכולתו לעכב את התוצאה הנעשית אין לייחס אליו את התוצאה, והן לפי תוס' שחלקו עליו ופירשו שהפטור מצד משאצ"ג, מבואר בדבריהם דאף לר"י (המחייב במשאצ"ג) יש לפטור על פי דברי הגמ' האלו, דכיון שלא ניחא ליה במיתת החלזון הוי ליה מקלקל. [ובזה מתבאר הדוחק שהיה בפירושם, שפשט הגמ' משמע שלא מטעם אצל"ג פטרינן ליה אלא מטעם אחר, ולפי דבריהם אלו יש לפרש דכוונת הגמ' להוסיף שאף לר"י פטור הוא ומצד מקלקל, וכן פירש בריטב"א בשיטתם. עוד כתב דאמרו האמת דוודאי לא ניחא ליה, אע"פ שגם בלא אכפת ליה פטור, ועיין עוד לשון התוס' עירובין צז: "וחלזון מיד כשיוצא מן הים היו מוציאין דמו בעודו בכחו כי היכי דליציל ציבעיה".]

ופשוט שאם צריך שיהיה 'לא ניחא ליה' כדי לפטור [וכלשון רש"י "כל עצמו מתכוין וטורח לשמרו שלא ימות בידו"] לא מועיל מה שבזמן צידת החלזון לא ניחא ליה מאחר שעתה בזמן התעסקותו אין לו שום נפקא מינה כלל, והרי זה כמי שהיה לו שדה ומכרה – דוודאי שדה זו היא כארעא דחבריה כלפיו, וכן בתוס' שכתב עפ"י דברי הגמ' דפטור הוא אף לר"י ומטעם מקלקל פשוט שרק קלקול אמיתי בכלל זה. [וכל שכן אחר שפירשו התוס' בהוה אמינא שסלקא דעתין דאף לר"י חייב כיון שרוצה הוא במיתת החלזון שעל ידי זה לא יפרכס בזמן הוצאת דמו, ועתה קא משמע לן דאף על פי כן מיתתו היא קלקול גדול יותר.]

[ויעויין בגמ' קג. ובפירוש רש"י שם שלכאורה מפרש כדעת הערוך דכל שלא אכפת ליה פטור בפס"ר, ואין חיוב בפס"ר אלא רק כש'ניחא ליה', וכן ציין רעק"א בגליון שם, אולם באמת נראה דוודאי אף רש"י מודה לדברי התוס' דבלא ניחא ליה פטור בשבת כדין משאצ"ג, ומה שכתב בדף עה. דרק בלא ניחא ליה פטור הוא מצד גברי פסיק רישא, שמצד דין פסיק רישא אין פטור אלא כשמתעסק לבטל ולעכב את התוצאה הנעשית אבל לעולם אף בדלא אכפת ליה מודה רש"י דפטור מצד משאצ"ג, ולא פירש כן בגמ' משום שמשמעות הגמ' שהפטור הוא מצד דין פסיק רישא גופיה [והגמ' ודאי אין לה לפטור מטעם אצל"ג כשבאופן זה אף מצד פס"ר פטור הוא, וכשיטת רש"י], והא דכתב רש"י דמודה ר"ש במידי דלא אכפת ליה אי מתרמי היינו בכלל דיני התורה אבל לעניין שבת פטור הוא כדין משאצ"ג, אבל בגמ' קג. שלא אכפת ליה שתעשה המלאכה אין לפטור אלא מצד משאצ"ג לבד לכך פירש שם מטעם זה, ופשוט. ובאמת אף אם לא נקבל ישוב זה ונניח שרש"י בדף עה. מפרש דלא כשיטתו בדף קג., הא מכל מקום בדף עה. פירש כן, ונלמד דמכל מקום זהו הפשט העולה מתוך דברי הגמ', ואיך נבוא לקיים זיהוי חלזון שאינו מתאים למציאות זו.]

דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל ציבעיה" [וברש"י: "שדם החי טוב מדם המת, וכיון דכל עצמו מתכוין וטורח לשומרו שלא ימות בידו, אפילו מת אין כאן אלא מתעסק, וכי מודה ר' שמעון במידי דלא איכפת ליה אי מיתרמי, ומיהו איכוני לא מיכוין"], דמשמע בבירור שמקפיד על זה מאוד בזמן הוצאת הדם, וכן שבגמ' מפורש שהטעם אינו שלא יבלע הצבע אלא כי היכי דליציל. ויש שרצו לומר דשמא בזמן חז"ל שהיו בקיאים להבחין במראות דקים ביותר שכיום איננו מבחינים בהם כלל [וכגון מה שאמרו נדה יט: שאחד ממראות דם נדה הוא כמראה של דם מכה באצבע קטנה של בחור לא נשוי שהוא פחות מכ' שנים, במקום שהיה לו בו מכה ונתרפאה, וכיום איננו מבינים כלל בגווני דקיקים אלו], אפשר שגם צבע זה מאבד מצלילותו כשהוא מת, ולהם זה היה ניכר ומשמעותי. ואמנם זו אפשרות אבל מה נעשה שבכל כותבי קורות ארגמונים אלו כתבו בדיוק מה שאמר הרב טבגר – שהיו מקפידים לצודם בעודם חיים כי במיתתם הם מקיאים את הפרח וכו', אבל אף לא אחד מהם ראה את חוסר הצלילות, וקשה מאוד לומר שהדייגים היהודים הבחינו במה שהאחרים לא הבחינו. והאמת יורה דרכו שהארגמונים הם אלו שמתוארים בספרי הקדמונים, והתכלת הוא חלזון אחר שאיננו מהם.³

³ ושמא יש ליישב שבאמת יש איבוד צלילות בצבע והיו יכולים בזמנם לזהות זאת, אלא שלמלכי האומות לא היה אכפת אם צבע הבגד יהיה שונה מעט ממה שאפשר לעשות ממנו כשהוא חי, דזה וזה צבע מלכות הוא, אבל אצל היהודים כיון שהיו זקוקים לזה לצביעת מצווה שמה י"ל שרק הגוון המסויים הזה כשר הוא למצווה וזה יסביר את העובדה שרק היהודים היו מקפידים על זה. אלא שגם זה אינו נכון שהרי מפורש בגמ' שם לתי' קמא דאף בפצעו מת מהני, ובפשטות לא משמע שכשפצעו מת מעבירו לשימוש אחר, וכן לא מסתבר ששינוי מועט בצלילות הצבע יפסול מהכשרו לציצית, וכן שלגרסת הערוך 'כי היכי דליצליח טפי' לא מסתבר שלא היו המלכים מקפידים על זה, ובלאו הכי הוא תירוץ דחוק. [ויש שרצו לומר על דרך זה דאף עך פי שאינו נפסל למצוותו הקפידו שלכתחילה יעמוד למצווה גוון התכלת לפני איבוד צלילותו אע"פ שנשאר בכשרותו בכל גווני, אבל עדיין דוחק הוא שהמלכים לא יקפידו על זה, ואם שניהם היו צבעי מלכות לא מסתבר שלגדר ההלכתי יקפידו על שינויים כה דקים, ועוד שכתבו הפוסקים שאף שינויים הניכרים בתכלת ככהות ובהירות אינם נפקא מינה, ולא שמענו שיש גוון שהוא הגוון לכתחילה, וכן יוצא שלפי זה רק הצד חלזון **לציצית** יהיה פטור ולא משמע חילוק זה].

והנה בספר לבוש הארון כתב שעשה ניסוי ושבד שתי קונכיות, באחד החלזונות הוא צבע מיד ובשני צבע לאחר חצי שעה, וראה שזמן מועט (כמה) אחר מותו של החלזון (לא כתב מתי מת, וכנראה כוונתו שמת בפציעה. והרב טבגר אמר שלא ברור מתי מיתתו) הצבע מתחיל לנזול והוא נספג בבשר, וצבעו משתנה משחור (למה שחור, הרי הוא יוצא שקוף) לסגול. וכן שבחלזון שצבע בו מיד הצבע עמד בעינו אחר שטיפת הבד, ומה שאין כן השני נשטף כמעט לגמרי. ומבאר זאת שם שעל ידי ששהה באויר התחיל בו תהליך של חימצון ורק כאשר הוא בתוך תהליך של חיזור (- ריקון החמצן) הוא נתפס בבגד. והודה שניתן להעביר צבע זה תהליך של חיזור "אבל תהליך זה לקח זמן רב ולא תמיד הצליח במאת האחוזים כאשר נעשה בשיטות הנהוגות בימי חז"ל". מדבריו נראה שבימינו אין בעיה לעשות זאת אבל הוא מניח שבעבר היתה בעיה, ואינו מובן מה הבעיה והרי **כל צבע** שיוצא מחלזון עובר תהליך כזה של חימצון שבזה משנה צבעו ואחר כך חיזור וצביעה. ובקיצור אין מובן מה היו מסקנות חקירתו [כי העובדה שהצבע עובר חימצון באויר ידוע לכולם]. ועל כל פנים ודאי שאין זה נעשה מחמת מיתת או חיות החלזון אלא מחמת חשיפת הצבע לאויר, ואף אם החלזון ימשיך לחיות יתרחש תהליך זה בצבע, ובגמ' מבואר **שמיתת החלזון מקלקלת את איכות צבעו**.

ושאלתי את החוקר זהר עמר (מחבר ספר 'הארגמן') שעשה נסיונות רבים מאוד עם חלזונות ואמר לי כדברי הרב טבגר שבזמן ההתעסקות אין נפקא מינה במיתת החלזון, ובצורה רגילה שוהה הבלוטה אפילו חצי שעה עד שמתעסקים עמה ולא קורה שום דבר. וכן אם החלזון מת – עד חצי שעה הוא יודע מניסיון שאינו משפיע על הצבע, ולהערכתו כעבור שעותיים יש שינוי וכבר יש ריח ועיפוש. אבל בהתעסקות רגילה עם החלזון אם אינו פוצע בפראיות ושובר הכול, אף על פי שהחלזון ודאי מת אין גירעון בצבע, וההשתדלות היא רק לקבל את החלזונות כשהם חיים. [אני יודע אם דייק להבחין שלא התחילה כלל נזילה של הצבע, כי אפשר שלא היה אכפת לו על מעט צבע זה, אבל בעבר שהצבע היה יקר מאוד היו מקפידים אף על זה, וכדכתבו בדבריהם שהיו מכתמים השברים להוציא הנוזל מביניהם, אבל על כל פנים אמר אף הוא שאין שום איבוד צלילות אפילו חצי שעה אחר מיתת החלזון].

ויש שכתב שכיון שהיו רגילים לפצוע הרבה חלזונות ביחד ורק אחר כך להוציא דמם, אם לא היו מקפידים להשאירם בחיים היה הצבע מתחיל להיפסד אחר זמן רב כל כך, וצ"ע למה להניח שכך עשו ולמה שלא יעמידו אדם נוסף שיאסוף מיד את הצבע או שלא ישבור הרבה ביחד (שהרי היה זה חומר יקר מזהב בזמנם), ובפרט שהוא ודאי מת מהמכה אלא שפעמים שאינו מיד, וכן שבברייתא בשבת עה. משמע שמדובר על חלזון יחיד 'הצד חלזון' ו'הפוצעו' ועלה קאמר דליכא משום נטילת נשמה משום דכל כמה דאית ביה נשמה וכו'.

ושמתי עיוני בדברי הקדמונים לבחון פרט זה, ולכאורה מצאתי דברים מפורשים בזה, שזו לשונו של הסופר 'אליאן' [רומי, 175-235 לספירה]: "לאחר שהדייג לוכד את ארגמן הפורפורה, לא לצורך צריכה אנושית אלא לצביעת צמר, כדי שהצבע המופק ממנו **ישאר חזק ויציב, וכשיר להפקת הגוון המקורי בטוהרתו**, הוא מרסק את הקונכיה במכה אחת עם אבן, אולם אם המכה היא חלשה והיצור נותר עדיין בחיים מכה שנייה עם האבן הופכת אותו חסר תועלת למטרות צביעה,

הסבל הנגרם לדג יביא להפסדת הצבע שייספג בתוך הבשר או שידלוף בדרך אחרת, וזה, הם אומרים, היה ידוע ל'הומרוס' שאמר על מי שמתו בפעם אחת, שהם הושגו על ידי מיתה של חלזונות הפורפורה" עד כאן.

מפורש אם כן בדבריו: א. מכה שאינה זהירה בחלזון מביאה להפסדת הצבע ע"י בליעתו או פליטתו, ודבר זה שלא כפי הידוע על החלזונות שלנו [והחוקר זהר עמר ענה על זה שכוונתו שאם שבר בפראיות הרי שהצבע ניתן ונאבד ולכן היה צריך להכות בזהירות, אבל לא כך משמעות דבריו שכתב להדיא על טבע הדג להפליט את צבעו מחמת כאב המכה]. ב. כמו כן מבואר בריש דבריו שאם מוציא את הצבע בלא לפגוע סתם בגוף החלזון הרי שהצבע יוצא חזק ויציב וכשיר להפקת הגוון המקורי בטוהר, ומבואר בדבריו הן גרסת הערוך של 'ליצח' הצבע, והן הגרסה שלפניו 'ליציל' הצבע [ובתרגום אחר כתוב "כדי שהצבע יהיה עמיד, ויתאפשר לעשות ממנו הגוון האמיתי בלי זרות וכו'"], ואין נפקא מינה. וקצ"ע בהבנת דבריו שבתחילה פותח בהפסד איכויות הצבע ולאחר מכן מסיים על הצבע הנאבד, אבל על כל פנים מפורש לנו מדבריו שהיתה מוכרת להם תופעה כזו של חלזון המפיק צבע שע"י המכה אוכד הצבע וכן נחסר הוא מחזקו וגונו הטהור.

ועתה יש לנו לדון האם כוונתו בדבריו לסוג חלזון שאינו ידוע לנו ובו הטבע כפי שמתאר, אבל החלזונות שלנו הם חלזונות אחרים שאף הם שימשו לצביעה אבל לא אותם הוא מתאר בספרו [והם מתוארים ע"י האחרים וכדלהלן], או שמא הם החלזונות שלפניו, ומה שבימינו איננו רואים תופעות אלו יש לומר או שנשתנו הטבעים [ויש טעם לומר כן מחמת ראיית הקונכיות שנמצאו, והתאמת שאר הסימנים לנאמר בהם] או שבעבר הצביעה שלהם היתה באופן שאינו ידוע לנו, ובאופן זה היה ניכר חוסר עמידות או עכירות מעט בטוהר הגוון אם הצבע היה יוצא שלא בחיותו המלאה של הבע"ח, ולזה היו צריכים לאומנים גדולים שידעו לעשות זאת באופן מדויק ומהיר.

ובדקתי בשאר לשונות הקדמונים, ובאריסטו תיאר זאת בלשון "משתדלים ככל האפשר לשברם בעודם חיים, כי אם מתים קודם לכן הם מקיאים את הפרח החוצה", ולגרסה אחרת "הם עושים כל מאמץ לשבור אותם למעלה בעודם חיים, מפני שאם הם מתים לפני שזה נעשה הם מפרישים את חומר הצבע החוצה", והנה מדיוק הלשון היה נראה שההשתדלות הייתה שהשכירה תיעשה בחלזון חי ושלא ימות קודם לכן, אבל בזמן השכירה אין נפקא מינה במיתתו שתקרה בוודאי, וכן משמע מהמשך דבריו שם "ומשום כך שומרים אותם ברשתות וכו'", והיינו שמטעם ההשתדלות הנ"ל היו מקפידים להשאירם בחיים, אבל בזמן הפציעה אין נפקא מינה בזה. ובפליניוס כתב "אנשים שואפים לתופסו חי, מפני שהוא מפריש נוזל זה בעודו חי", אף בדבריו משמע שההשתדלות היא לצודו כשהוא חי ואין נפקא מינה בחיותו אחרי השכירה.

ושמא יש מקום לומר שאכן בדבריו הקדמונים מצינו התייחסות לשני סוגי חלזונות שונים, אחד מהם הוא הידוע לנו ובו אין הקפדה אלא שיקבלוהו בעודו חי, והשני הוא המתואר בספרי אליאן ובגמ' שבת עה. ובו הייתה הקפדה שלא ימות קודם הפציעה והוצאת הצבע, ואפשר שאצל היהודים הייתה קפידא גדולה מזו, דשמא קלקול הגוון היה פוסל [לכל הפחות לכתחילה] משימושו לציצית ולכן היו מקפידים על זה מאוד. ואם לא נאמר כן יקשה לכאורה מה שבדברי

האחרים לא מבואר קפידא זו, ואינם מזכירים אלא את הקפידא הקלה של צידתם בעודם בחיותם, ומשמע שלאחר מכן אין יותר קפידא.

וכשעיינתי שוב בדבריו של אליאן ראיתי שלכאורה מבואר בדבריו בדיוק ההיפך מדברי חז"ל, שהוא כותב שהיו משתדלים להורגו במכה אחת כדי שלא יהיה זמן של פציעה והפלטת וגירעון הצבע, ואילו בגמ' מבואר להיפך ממש – שהיו משתדלים כמה שאפשר להשאירו בחיים כדי להשאיר את הצבע בצלילותו או הצלחתו. עוד יצויין ששאלתי את הרב טבגר אם יש ללמוד מדבריו אלו שלכאורה החלזון האמור הוא חלזון שאינו בידינו, וענה על זה בזה הלשון: "דברי אליאן אלה הם המצאות שלא קשורות למציאות. הוא היה אוסף סיפורי עם ומאמין להם בתמימות", והיינו שאין לסמוך על דבריו שאכן כך היה במציאות. ובמכתב נוסף שדנתי להביא ראיה למצודים על פי דברי אליאן חזר על דבריו הנ"ל, שדעתו נוטה שאליאן אינו מקור אמין כל כך. [אבל יש קצת להעיר שמזה שכתב שהיה בזמנו פתגם על מי שמת בפעם אחת שהוא 'מת כמיתת הפורפורה', משמע קצת שזו היתה מציאות פשוטה עד שנעשתה לפתגם למי שמת במכה אחת, וכאמור זה לא כמציאות האמורה בדברי חז"ל שאדרבה היו מקפידים שלא ימות בפציעה הקונכיה, וצע"ב].

סוף דבר: המציאות שלפנינו בוודאי אינה כפי המתואר בגמ', אלא שמצינו סגנון הפסד דומה [של איבוד הצלילות] בדברי אחד מהקדמונים אך שאר הפרטים אינם דומים ואף הפוכים, ויש עלינו להניח או שהוא חלזון אחר [ונאמר שהיו בזה מינים שונים, ודע שיש בעולם 400 מיני ארגמונים, ויש לבדוק אם יש ביניהם כאלו המתאימים לכלל התיאורים, ובספר הארגמן כתב שיש הרבה תיאורים על חלזונות בקדמונים ואין זיהוי ברור בהחלט] או שהשתנו טבעי החלזון [דבר שאינו מסתבר, ובפרט שמתאימים תיאוריו לתיאורי הסופרים האחרים].

[ויש שרצו לומר דהברייתא שם לא איירי בחלזון התכלת, דהצד חלזון סתם אינו בהכרח שיהיה חלזון התכלת, ובחלזון אחר אפשר שיהיה בו טבע זה. וזהו דוחק גדול, דתימה הוא שיהיה חלזון נוסף שצריכים לדמו ולא הוזכר בשום מקום ואין שרידים או תיאור עליו וכד', וכן שבפשוטות חלזון סתם היינו החלזון הידוע בדברי חז"ל (וכן סבר רש"י, שאם לא כן למה נדחק לפרש דפוצע החלזון היינו שדוחקו בידו ולא פציעת הקונכיה שזהו לשון פוצע, אלא על כרחך סבירה ליה שאין לחלזון קונכיה כדמשמע במנחות, ולכך נדחק לפרש כאן על פי מציאות זו), ובכל מקום אמרו חלזון סתם ולא פירטו שכוונתם לסוג מסוים, וכגון מה שאמרו במדרש ששלח יעקב ליוסף חלזון ולא פירטו מיהו חלזון זה, שמשמע שברור הוא כיון שאין אלא אחד, וכעין זה בגמ' מגילה ו. ובעוד מקומות, ואם נקבל את הדוחק שבהמצאת חלזון כזה שוב אין צורך לקבל את זיהוי החלזון כפורפורה שיש לומר שהחלזון האמור בגמ' הוא חלזון התכלת, והוא זה שנעלם. (שעיקר הדוחק בדחיית הזיהוי הוא העדר כל יחס לחלזון אחר.)]

הרב אליהו טבגר

בעניין פציעת חילזון בשבת ומהות ה'מתעסק' לדעת הרמב"ם (פורסם בקובץ שערי ציון ו')*

הניסיון לשחזר את צביעת התכלת, ולזהות את החילזון שממנו היא הופקה, מעורר שאלות רבות בסוגיות שונות. אחת מהם, היא הקושי המתעורר בהבנת דברי הגמרא בסוגית פציעת חילזון.

בגמרא (שבת עה ע"א) מובא:

תנו רבנן: הצד חלזון והפוצעו אינו חייב אלא אחת, רבי יהודה אומר: חייב שתיים. שהיה רבי יהודה אומר: פציעה בכלל דישה. אמרו לו: אין פציעה בכלל דישה. אמר רבא: מאי טעמא דרבנן – קסברי: אין דישה אלא לגדולי קרקע. וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן: שפצעו מת. רבא אמר: אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו: מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה.

בעוד שלפי פשטות דברי הגמרא: 'דכמה דאית ביה נשמה – טפי ניחא ליה' משמע לכאורה שיש להשתדל שלא להמית את החילזון בזמן הפציעה, המציאות אצל החילזון המוצע היא, שאמנם משתדלים לשמר אותו בחיים עד לרגע הפציעה, אך מרגע הפציעה והלאה אין כל עניין שהחילזון יישאר חי.¹

* קובץ שערי ציון ו' (שנת הארבעים), עורכים: יחיאל שטנברג, אליהו לוי, כולל אמרי יושר, ירושלים תשפ"ד, עמ' תפכ-תפז.

¹ עניין זה נידון בהרחבה בקונטרס "עיוני הלכה – בחינת זיהוי החלזון ארגמון קהה קוצים עם מקור התכלת העתיק", תשע"ו (בעילום שם), עמ' 19-23. בדברים שלהלן נציע ונבהיר את דרכנו ליישוב הקושיה.

על מנת ליישב את הקושי, יש לעמוד על ההסבר שניתן בגמרא לפטור את פוצע החילזון מחיוב נטילת נשמה. ומצאנו בזה שלש שיטות: שיטת רבינו ניסים גאון ורבינו חננאל, שיטת התוספות ושיטת הרמב"ן (בשיטת רש"י יש לדון בנפרד).

לדעת רבינו ניסים גאון ורבינו חננאל סיבת הפטור מחיוב נטילת נשמה היא 'מתעסק'. וכך כתב שם רבינו חננאל: "רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי – מתעסק אצל נטילת נשמה, וקיי"ל המתעסק בחלבים ובעריות חייב משום דנהנה, המתעסק בשבת פטור – מלאכת מחשבת אסרה תורה, דלא קא ניחא לנטילת נשמה, דניחא ליה דנהוי חי, כי היכי דלצלח צבעיה, דכל כמה דהוא חי מצלח ציבעיה".

לדעת התוספות סיבת הפטור היא 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', וזו לשונם של התוספות (שם בד"ה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל ציבעיה): "פי' אף על גב דהוי פסיק רישיה דמודה ר"ש, הכא מיפטר משום דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה".

ולדעת הרמב"ן הסיבה היא 'אינו מתכוון', כמבואר שם בדבריו: "והא דאמרינן שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליצלח צבעיה. ופרש"י ז"ל שהוא טורח לשומרו שלא ימות, פי' לפירושו והוא פוצעו בדרך שאפשר שלא ימות ואם מת לא נעשית מחשבתו והיינו דקרינן ליה מתעסק".

לכל שיטה ישנו קושי מסוים בלשון הגמרא. לדעת האומר שהפטור הוא משום 'מתעסק' יש לשאול מה השייכות של 'פסיק רישיה לכאן? הרי 'מודה רבי שמעון בפסיק רישיה' נאמר בהיתר של 'אינו מתכוון' ולא בפטור של 'מתעסק'! לדעת האומר שהפטור הוא משום 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' יש לשאול מדוע יש צורך לומר שהפוצע מעוניין שהחילזון לא ימות? די לנו שנאמר שלא אכפת לו שימות! ולדעת האומר שהפטור הוא משום 'אינו מתכוון' – לא ראינו שהגמרא חוזרת בה מקביעתה שיש כאן 'פסיק רישיה' לעניין נטילת נשמה, ומתרתת רק שנוח לפוצע שהחילזון יישאר חי, והעיקר אם כן חסר מן הספר.

במאמר זה ברצוני לבאר את הגמרא על פי שיטתם של רבינו ניסים גאון ורבינו חננאל הנ"ל בדרכו של הרמב"ם (יתכן שדעת רבינו ניסים גאון עצמו היא שונה, כנראה לכאורה בלשונו שם). לשם כך יש לעמוד תחילה על שיטתו המיוחדת של הרמב"ם בעניין 'מתעסק'. שיטה זו לא זכתה משום מה להתייחסות מצד המפרשים, ולא הושם לב לנקודת החידוש שבה. (התייחסות כמעט יחידה מצאתי בפירוש יד פשוטה לרנ"א רבינוביץ על הלכות שבת פרק א הל' ו-י ובספר הררים התלויים לר"י שילת עמ' נב, אך שם היא הוסברה באופן אחר).

בפירושו למשנה במסכת כריתות (פרק ד משנה ג) כתב הרמב"ם:

וענין מתעסק – "משתגל", כלומר אם לא הייתה מטרתו וכוונתו לאותה הפעולה דווקא, אלא הייתה כוונתו להתעסק ולשחק, ואין הבדל בעיניו אם יהיה אותו דבר עצמו שהוא מתעסק בו או זולתו, הרי זה פטור בשבת בלבד, לפי שהכלל הנכון מתעסק בחלבים ובעריות חייב, בשבת פטור – מלאכת מחשבת אסרה תורה. ופירוש דבר זה, שאם אכל אדם אחד הדברים האסורים, או בעל אחת האסורות דרך שחוק והתעסקות, הרי זה חייב, ואם עשה מלאכה בשבת דרך שחוק, הרי זה פטור כמו שבארנו בשבת.

בשונה מפירושו של רש"י, ושאר המפרשים שהלכו בעקבותיו, בפטור 'מתעסק', הרואים ב'מתעסק' סוג של 'אינו מתכוון', לרמב"ם ישנו מבט חדש לגמרי על פטור זה. כדי לעמוד על כוונתו יש להבחין בין המושג 'תוצאה' לבין המושג 'תועלת'. בפעולה כל שהיא, אפשר לא לכוון לתוצאה מסוימת הנובעת ממנה, כלומר לא להיות מודע לכך שדבר ההוא יקרה. ואפשר כן לכוון לתוצאה, אך לא לתועלת המופקת ממנה – הצורך שלשמו המעשה נעשה. לדעת הרמב"ם ה'מתעסק' מודע לגמרי לתוצאת הפעולה, אלא שאין לו עניין בתועלת שבה, והוא עושה זאת לשם ההתעסקות בלבד. 'המתעסק', לדעתו, הוא כעין ענף של הפטור 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', שגם רבי יהודה, המחייב בדרך כלל על 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', יודה בו לרבי שמעון שהוא פטור. ב'מלאכה שאינה צריכה לגופה' הרגילה, הפעולה נעשית לצורך כל שהוא, על אף שהוא אינו הצורך העיקרי, ולכן רבי יהודה מחייב. אך פעולת 'מתעסק', לדעת הרמב"ם,

אינה נעשית אלא לשם ההתעסקות בלבד, כלומר רק לשם העסקת עצמו בדבר כל שהוא ולא משנה מה, על כן גם רבי יהודה יודה באופן זה שאין זו 'מלאכת מחשבת'.

הבנה זו של המושג 'מתעסק' מתבקשת מכמה מקומות בדברי חז"ל. במסכת שבת (קנז ע"ב) מובא: "עולא איקלע לבי ריש גלותא. חזייה לרבה בר רב הונא דיתיב באוונא דמיא, וקא משח ליה. אמר ליה: אימר דאמרי רבנן מדידה דמצוה, דלאו מצוה מי אמור? אמר ליה: מתעסק בעלמא אנא", ופירש שם רש"י: "מתעסק – שלא לצורך, אלא לאיעסוקי בעלמא". כלומר, רבה בר הונא היה מודע לתוצאות פעולתו, אך עשה זאת שלא לצורך כלל, אלא כדי להעסיק את עצמו, ופעולה כזאת נקראת בלשון הגמרא 'מתעסק'.

התוספתא במסכת שבת (פרק ט) מונה סוגים שונים של צרכים ומטרות בפעולות תולש ומזרד, שביניהם מוזכר 'מתעסק': "התולש עולשין, לאכילה – כגורגרת, לבהמה – כמלוא פי הגדי, לתקן הארץ – כל שהן, אם נתכוון בכולן – חייב שתים, אם היה מתעסק ותלש – פטור. המזרד זרדין, לאכילה – כגורגרת, לבהמה – כמלוא פי הגדי, לתקן אילן – כל שהן, אם מתכוין בכולן – חייב שתים, אם היה מתעסק וזרד – פטור."

מכך שה'מתעסק' מוזכר שם יחד עם האפשרויות השונות של הפקת תועלת, נראה כדעת הרמב"ם, שאכן חז"ל ראו ב'מתעסק' פעולה שאיננה מכוונת להפקת תועלת כל שהיא, אלא להתעסקות בלבד.

מכאן נובע הבדל יסודי נוסף בין הסברו של רש"י לבין הסברו של הרמב"ם בדין 'מתעסק'. על פי הסברו של רש"י, ה'מתעסק' הוא מעשה שמכוונים בו לתוצאה מותרת, שרק בדיעבד מתברר כמעשה איסור, ואין כל דרך לאסור אותו לכתחילה. לא כך, לדעת הרמב"ם, ה'מתעסק' הוא מעשה שמתחילתו מכוון לתוצאה אסורה, ועל כן ניתן לדבר על האיסור להתעסק, וישנה אפשרות להורות ל'מתעסק' שלא יתעסק.

ואכן כך הם דברי הירושלמי במסכת שבת (פרק יא): "תני: אין מתעסקין לא בחלבים ולא בעריות. המתעסק בשבת פטור. בחלבים ובעריות חייב. היך עבידא הרי אני קוצר חצי גרורות וקצר כגורגרת פטור. הרי אני אוכל חצי זית ואכל כזית

חייב. הרי אני מתחמם בה והערה בה חייב". נראה שאין כוונת הירושלמי בלשון "אין מתעסקים" לאכילת חצי כזית ולחימום בערוה, שהם מעשי איסור של ממש, ולא שייך לכנותם בשם "התעסקות". אלא, נראה שהכוונה היא למה שנעשה בהמשך – אכילת חצי כזית נוסף והערה בערוה – המכונים "התעסקות", כיון שזה נעשה מתוך חוסר צורך וחוסר עניין בתועלת שבמעשה העבירה הסופי.

על פי זה מתפרשים היטב דברי הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה (פרק א הלכה יב):

הבא על ערוה מן העריות כמתעסק אף על פי שאין כוונתו לכך חייב, וכן בחייבי לאוין ובשניות, אבל הבא על ערוה מן העריות והיא מתה פטור מכלום, ואין צריך לומר בחייבי לאוין שהוא פטור.

הראב"ד השיג על אתר: "א"א חייבי לאוין לא ידעתי למה קרבן אין כאן". הראב"ד הולך בדרכו של רש"י בדין 'מתעסק', ולכן אינו מוצא נפקות לדין זה אלא לעניין קורבן. אך הרמב"ם, לפי דרכו, יכול בהחלט לדבר על המתעסק גם בחייבי לאוין וגם ב'שניות', על אף שאין בהם חיוב קורבן, כיון שכאמור, על פי שיטתו, שאלת המתעסק נוגעת גם להוראה על המעשה עצמו. (יש להסתייג ולומר, שאכן גדולי המפרשים לא ראו לנכון ללכת בדרך זו, אלא הציעו פירושים אחרים לדברי רמב"ם אלו. והמגיד משנה אף כתב שאין ליישב את לשונו של הרמב"ם בשום פנים).

ראוי גם לשים לב לדרך שבה מביא הרמב"ם את ההלכות הנחשבות אצל שאר המפרשים לדין מתעסק ה"רגיל".

בהלכות הלכות שגגות (פרק ב הלכה ז) הוא כותב:

השוגג בלא כוונה בעריות או במאכלות אסורות חייב חטאת, בשבת פטור מחטאת. כיצד? היה מתעסק עם אשה ובעלה בלא כוונה לבעילה והרי היא ערוה עליו, דמה שזה שבפיו רוק הוא ובלעו בלא כוונה לשם אכילה בעולם והרי הוא חלב – הרי זה חייב חטאת. נתכוון להגביה את התלוש וחתך את המחובר בלא כוונה לחתיכתו – פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה כמו שביארנו במקומו.

מקרים אלו הלקוחים מהגמרא במסכת שבת (עב ע"ב) אינם מוגדרים בדבריו כמתעסק, כמו אצל שאר המפרשים, אלא כ"שוגג בלא כוונה". (הביטוי "היה מתעסק עם אשה" משמש אצלו כתיאור המעשה ולא מושג הלכתי!)

בדבריו בהלכות שגגות (פרק ז הלכה יא) זה בולט במיוחד:

המתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר, אף על פי שנתכוין לחתיכה – הואיל ולא עשה מחשבתו, פטור מן החטאת, שזה כמתעסק, ולא אסרה תורה אלא מלאכת מחשבת כמו שביארנו כמה פעמים.

בדבריו אלו מדגיש הרמב"ם שמקרה זה איננו המתעסק ה"רגיל", אלא הוא "כמתעסק", כלומר דבר הדומה למתעסק.

וכך היא משמעות דבריו בפרק א מהלכות שבת. בהלכה ח הוא כותב: "נתכוין לעשות דבר המותר ועשה דבר אחר כגון שנתכוין לחתוך את התלוש וחתך את המחובר אינו חייב כלום וכן כל כיוצא בזה". ובהלכה יא הוא כותב: "וכל העושה מלאכה כמתעסק ולא נתכוין לה פטור".

כלומר, "נתכוין לחתוך את התלוש" לחוד, ו"מתעסק" לחוד. הרמב"ם אף מדייק שם בלשונו – בעוד שלגבי "נתכוין לחתוך את התלוש" הוא משתמש בביטוי: "אינו חייב כלום", הרי שלגבי "מתעסק" הביטוי הוא: "פטור", כלומר פטור אבל אסור. זאת אומרת שאת מעשה ה"מתעסק" ניתן לאסור לכתחילה, כמו שביארנו לעיל, והוא איננו מעשה המותר שבא לידי תוצאה אסורה בטעות וללא כוונה כבמקרה הראשון (וראו מרכבת המשנה שם).

כשם שפטור 'מלאכה שאינה צריכה לגופה', נאמר בדיני שבת בלבד מטעם מלאכת מחשבת, כך גם ה'מתעסק', שכאמור לדעת הרמב"ם, הוא סוג של 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' – היתרו שייך אך ורק לדיני שבת ולא לשאר האיסורים שבתורה. על פי זה יש לעמוד על דברי שמואל המובאים במסכת סנהדרין (סב ע"ב) ובמסכת כריתות (יט ע"ב): "המתעסק בחלבים ובעריות – חייב, שכן נהנה. המתעסק בשבת – פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה". בדברי שמואל אלו ניתנו שני טעמים, אחד לחייב את ה'מתעסק': "שכן נהנה", ואחד לפטור: "מלאכת מחשבת אסרה תורה", ויש לעיין מדוע לא די באחד מהם, ומה צורך בשניהם (ראו תוס' בסנהדרין סב ע"ב ד"ה להגביה וכו' – "בשבת פטור אף

על פי שנהנה משום מלאכת מחשבת")! לדעת הרמב"ם נראה לפרש, שהטעם 'מלאכת מחשבת' הפוטר את ה'מתעסק' בשבת הוא העיקר, וכל מה שאין בו צורך ב'מלאכת מחשבת', כלומר שאר איסורי התורה, ה'מתעסק' בו יהיה חייב. לפיכך הטעם השני: 'שכן נהנה' האמור לחייב את ה'מתעסק' בחלבים ועריות הוא לאו דווקא. ואכן כמעט בכל מקום בדבריו, המדברים על ה'מתעסק', משמיט הרמב"ם את הטעם 'שכן נהנה', ומביא אך ורק את הטעם של 'מלאכת מחשבת', פרט למקום אחד – הלכות מאכלות אסורות (פרק יד הלכה יב), וגם שם הוא מובא לא כנימוק המחייב את ה'מתעסק', אלא כקיום תנאי ש'כל האוכלין האסורין אינו חייב עליהם עד שיאכל אותן דרך הנאה'. (נושא זה נידון אצל מפרשי הרמב"ם, וכבר דן בזה בהרחבה באבי עזרי הל' איסורי ביאה א, יב.)

דוגמה נוספת ל'מתעסק' לפי הרמב"ם הוא המקרה של הצד שרצים ורמשים (הלכות שבת פרק י הלכה כה):

רמשים המזיקין, כגון נחשים ועקרבים וכיוצא בהן, אף על פי שאינן ממיתין, הואיל ונושכין מותר לצוד אותם בשבת, והוא שיתכוין להנצל מנשיכתן, כיצד הוא עושה כופה כלי עליהן או מקיף עליהן או קושרן כדי שלא יזיקו.²

במקרה זה הפעולה כן נעשית לצורך ולתועלת, אך התועלת אינה מופקת מן הצידה עצמה, והצידה כאילו קורית במקביל וללא צורך כלל.

מה שאין כן במקרה אחר של הצידה (הלכות שבת פרק י הלכה כא):

אחד שמנה שרצים האמורין בתורה ואחד שאר שקצים ורמשים שיש למינן צידה, הצד אחד מכולן בין לצורך בין שלא לצורך אלא לשחק בהן חייב הואיל ונתכוון לצוד וצד, שמלאכה שאינה צריכה לגופה חייב עליה.³

² ראו מגיד משנה הלכות שבת פרק י הלכה יז.

³ זו היא הגרסה המדויקת של דברי הרמב"ם שם.

במקרה זה התועלת 'לשחק' מופקת מתוצאת הפעולה, שהיא היות השרץ ניצוד, ועל אף שאין זה הצורך החשוב שבצידה, עד כדי כך שנקרא לדעת הרמב"ם 'שלא לצורך' – חייב עליה, לדעת רבי יהודה, שהרמב"ם פסק כמותו. כיצד ניתן לקבוע מתי התועלת נובעת מן התוצאה, ומתי אינה נובעת ממנה, אלא היא קורית במקביל וללא צורך כלל? דבר זה נקבע על פי האופן שבו הפעולה נעשית – כאשר מתוך מעשה הצידה נראה שהתוצאה איננה רצויה, כפי שמדגיש הרמב"ם: "כיצד הוא עושה כופה כלי עליהן או מקיף עליהן או קושרן כדי שלא יזיקו", אזי הצידה היא רק בגדר 'מתעסק' והיא מותרת (ראו את לשון המשנה במסכת עדויות פרק ב: "אם מתעסק שלא ישכנו פטור").

מעתה ניתן להסביר מדוע הפוצע חילזון הוא רק 'מתעסק אצל נטילת נשמה', ומדוע אין זה דומה למקרה של 'פסיק רישא ולא ימות' (שאמנם נאמר בעניין 'אינו מתכוון', אך יש להסביר גם מדוע איננו בגדר 'מתעסק')? ההסבר לכך דומה במהותו להסבר הניתן להיתר לצוד על מנת להינצל – גם כאן, המתתו של החילזון, למרות שהיא תוצאה ודאית, היא איננה רצויה כלל, ונעשית ללא כל צורך ותועלת. כיצד מבחינים בזה? ומדוע אין אנו אומרים כך במקרה של פסיקת ראש העוף? דבר זה נקבע, כאמור, על פי אופן הפעולה והיחס אליה – "שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה – טפי ניחא ליה". דברי גמרא אלה אכן אומרים על ההשתדלות לשמר את החילזון עד לרגע הפציעה, כפי שמצוי בחילזון המדובר. מתוך כך ברור שאין בהמתתו הוודאית אחרי הפציעה כל תועלת, ואינה נעשית אלא לצורך הוצאת דמו בלבד, והרי היא בגדר 'מתעסק'. על פי שיטתו של הרמב"ם, פעולה זו אכן מותרת גם לדעתו של רבי יהודה, המחייב ב'מלאכה שאינה צריכה לגופה'.

(במאמר המוסגר: היינו יכולים לדון גם בשאלה: האם החובל וצריך לכלבו דומה לפציעת חילזון, והאם גם בו יש משום מתעסק, אך כבר קבע הרמב"ם שחיובו הוא איננו משום נטילת נשמה, אלא משום תולדה של דש, ואין חייבים אלא על הוצאת הדם הנצרך לכלבו. ואכמ"ל.)

* * *

"...ונתנו על ציצת הפנף פתיל
תכלת. והיה לכם לציצת וראיתם
אתו וזכרתם את כל מצות ה'
ועשיתם אתם..."
(במדבר טו, לח-לט)

"וראיתם אותו וזכרתם את כל
מצות ה' – שקולה מצוה זו כנגד
כל המצות כולן.
ותניא אידך: וראיתם אותו
וזכרתם... ועשיתם – ראייה מביאה
לידי זכירה, זכירה מביאה לידי
עשיה. ורשב"י אומר: כל הזריז
במצוה זו – זוכה ומקבל פני
שכינה..."
(מנחות מג ע"ב)

* * *

שמחים אנו להגיש לציבור הרחב לקט מאמרים מפרי עטם של חשובי תלמידי החכמים, שנרתמו לכתוב בנושאים שונים הקשורים למצוות התכלת שבציצית.

ההתעניינות במצווה גדולה זו, למרות השכחה רבת השנים, הולכת וגוברת בדורנו. הדיון הציבורי בנושא זה הולך וצובר תאוצה, מאמרים רבים מתפרסמים מעל דפי העלונים השונים ובתוך כתבי העת התורניים, וספרים שלמים המוקדשים לעניין התכלת יוצאים לאור. תלמידי חכמים מחוגים שונים פונים ללימוד הנושא, מי בהכרות כללית ומי בלימוד מעמיק יותר.

אגודת פתיל תכלת שמה לה למטרה להוציא את המצווה החשובה הזאת מתוך תהום הנשייה ולנער מעליה את אבק הדורות, ואנו תקווה שחוברת קטנה זו תתרום לכך תרומה כלשהי.

לתגובות והארות:

"פתיל תכלת"

האגודה לקידום ולהפצת התכלת (ע"ר)

ת.ד. 50257, ירושלים 9150102

טל: 02-5900577

פקס: 02-9933420

info@tekhelet.com

מחולק חינם